

Tien jaar later

Levensbeschouwelijke
identiteitsontwikkeling bij randkerkelijke
jongvolwassenen:
Een longitudinale benadering

Dirk-Jan Bierenbroodspot

Tien jaar later

Levensbeschouwelijke identiteitsontwikkeling bij
randkerkelijke jongvolwassenen:
Een longitudinale benadering

Deze scriptie wordt aangeboden aan:

Dr. A. de Kock (begeleider)

&

Dr. R. Brouwer (beoordelaar)

Protestantse Theologische Universiteit

Onderdeel van literatuuronderzoek A-MPDF2P8 en

Masterthesis A-MPDF2P9

Dirk-Jan Bierenbroodspot

Deeltijd

Studentnummer: 0060460

29 september 2017

Voor mijn moeder: Dankjewel dat je me op jonge leeftijd leerde twijfelen aan zekerheden.

Voor Kor: Als je niet weet waarom, heeft het ook geen zin om het je uit te leggen.

I Thessalonicenzen 5: 21

Inhoudsopgave

1. Introductie en aanleiding	9
2. Probleemstelling.....	10
2.1 Probleembeschrijving.....	10
2.2 Invalshoeken.....	12
2.3 Kennis van het probleemveld en invalshoeken.....	12
2.3.1 Concentrische gemeentevorming	12
2.3.2 Ellips.....	13
2.3.3 Twee paradigma's	13
2.3.4 Triade.....	13
2.3.5 Vijf benaderingen	14
2.3.6 Marcia.....	14
2.4 Doelstelling van het onderzoek.....	15
2.5 Vraagstelling	15
2.6 Deelvragen	15
3. Verantwoording en relevantie	16
4. Theoretisch kader.....	17
4.1 Praktisch theologisch onderzoek.....	17
4.1.1 Onderzoeksentiteit.....	17
4.1.2 Theologisch onderzoek als hermeneutisch proces	18
4.1.3 Narratieve en biografische benadering.....	19
4.1.4 Theologische horizon van de onderzoeker	20
4.1.5 Kwalitatief onderzoek – casestudy.....	20
4.2 Definities.....	21
4.2.1 Religie	21
4.2.2 Levensbeschouwing versus religie	22
4.2.3 Identiteit	23
4.2.4 Levensbeschouwelijke identiteit	23
4.2.5 Secularisatie	24
4.2.6 Randkerkelijk	25
4.2.7 Adolescentie en volwassenheid	27
5. Methode	28
5.1 Onderzoeksgroep	28
5.2 Data verzameling en analyse.....	28
5.2.1 Procedure T ₁	28
5.2.2 Procedure T ₂	30
5.3 Constructie van de vragenlijst	30
5.5 Analyse	32
5.6 Definiëring van de thema's	33
5.6.1 Zelfpositionering en –realisatie.....	33
5.6.2 Levensbeschouwelijke opvattingen	34
5.6.3 Maatschappelijke oriëntatie	35
5.6.4 Beeld en ervaringen kerkelijke context.....	36
5.6.5 Pedagogisch klimaat.....	37
5.6.6 Life-events	37

5.6 Concepten	38
5.6.1 Identiteitsvorming	38
5.6.2 Proleptische identiteit	38
5.6.3 Narratieve benadering	39
5.7 Beantwoording onderzoeksvragen	39
6. Resultaten.....	40
6.1 Inleiding	40
6.2 Overzicht thema's.....	41
6.3 Zelfpositionering en –realisatie.....	41
6.3.1 Maatschappelijke ladder	41
6.3.2 Zelf-verstaan.....	42
6.3.3 Individualisme	43
6.3.4 Anders zijn	44
6.3.5 Helpen en verantwoordelijkheid	45
6.3.6 Welbevinden	46
6.4 Levensbeschouwelijke opvattingen	47
6.4.1 Overtuigingen	47
6.4.2 Onzichtbare hogere macht.....	48
6.4.3 Kwetsbaarheid en kracht.....	49
6.4.4 Normen en waarden	50
6.4.5 Zingeving	51
6.4.6 Levensvragen.....	52
6.5 Maatschappelijke oriëntatie	52
6.5.1 Politieke overtuigingen.....	52
6.5.2 Duurzaamheid	53
6.5.3 Sociaal klimaat.....	54
6.6 Beeld en ervaringen kerkelijke context.....	54
6.6.1 Connectie kerk.....	54
6.6.2 Match-Mismatch	55
6.6.3 Dominante cultuur	56
6.6.4 Rituelen	57
6.6.5 Christelijke traditie	57
6.7 Pedagogisch klimaat.....	58
6.7.1 Familiebanden	58
6.7.2 Opvoeding	58
6.7.3 Religiositeit ouders.....	60
6.8 Life-events	60
6.8.1 Scheiding – Breuk significante ander	60
6.8.2 Ziekte – Overlijden	61
6.8.3 Relatievorming – Trouwen	61
6.8.4 Verhuizing - Woonsituatie.....	62
6.9 Levensbeschouwelijke identiteit	62
7. Conclusie en discussie	64
7.1 Beantwoording onderzoeksvragen	64
7.1.1 Betekenis levensbeschouwelijke identiteit	64
7.1.2 Verhouding kerkelijke gemeenschap	64

7.1.3 Invloeden	65
7.1.4 Ontwikkeling en betekenis levensbeschouwelijke identiteit	65
7.2 Discussie	66
7.2.1 Conclusies nader beschouwd	66
7.2.2 Methodologie nader beschouwd	69
7.2.3 Praktische implicaties	70
7.2.4 Aanbevelingen verder onderzoek	71
8. Literatuur	72
Bijlage 1: Portret I	75
Bijlage 2: Portret II	76
Bijlage 3: Portret III	78
Bijlage 4: Portret IV	79
Bijlage 5: Informatiebrief respondenten	81
Bijlage 6: Verklaring informed consent respondenten	83
Bijlage 8: Vragenlijst interview 1 en 2	84
Interview 1	84
Interview 2	87

1. Introductie en aanleiding

In 2004 word ik jeugdouderling in een vergrijzende geloofsgemeenschap van de Protestantse Kerk in Nederland en vraag mezelf af wat me te doen staat. Ik schrik van de situatie die ik aantref. Leiding van de kindernevendienst wil er na jaren mee stoppen en opvolging blijkt niet of nauwelijks te vinden. De catechese loopt slecht of eigenlijk gewoon niet. Jongeren worden al heel lange tijd collectief gemist in de kerkdienst. Het betekent dat er een taai probleem ligt, waar niet zomaar oplossingen voorhanden zijn. Gesprekken met gemeenteleden, vrijwilligers en geïnteresseerden leveren vooral gesprekken op óver de jeugd, maar niet mét de jeugd. 'De jeugd' komt immers niet meer en hen zelf opzoeken is, op dat moment, niet de vanzelfsprekende praktijk. Dat betekende in de beleving zoveel als: jongeren gaan niet meer naar de kerk en er is geen zicht op de plaatsen waar ze wel komen. Tegelijkertijd is volstrekt onduidelijk hoe en waarom het proces dat 'de jeugd' afstand neemt, én afstand doet, van de kerk, zich voltrekt.

In 2006 besluit ik dat het tijd is voor 'onderzoek'. Tot die tijd heb ik meer dan genoeg gepraat over jongeren en vooral ook mee geklaagd dat we 'ze' niet meer zien. Het roer moet om. Dat begint met dat ik in gesprek wil gaan met jongeren zelf. Ik besluit een klein kwalitatief onderzoek uit te voeren met het doel om te leren van jongeren. Tijdens deze gesprekken wil ik van hen leren hoe het komt dat zij niet meer naar de kerk gaan. De verslagen die destijds gemaakt zijn heb ik altijd goed bewaard. Voor dit afstudeeronderzoek blijken ze een schat aan informatie te bevatten. Tien jaar later heb ik de inmiddels jongvolwassen respondenten opnieuw opgezocht om opnieuw met hen in gesprek te gaan. Dit keer met de bedoeling om aan de weet te komen hoe hun levensbeschouwelijke identiteit zich verder heeft ontwikkeld. In deze scriptie doe ik verslag van mijn bevindingen.

2. Probleemstelling

2.1 Probleembeschrijving

Onlangs verscheen het onderzoeksrapport *God in Nederland* (Bernts & Berghuijs, 2016). In dit rapport worden landelijke cijfers gepresenteerd van het aantal kerkleden. De cijfers laten aantoonbaar en onomstotelijk zien dat het aantal kerkleden onder de jongere generaties daalt. Van de zogenoemde 'grenzeloze generatie' (1986-2001) is 6% lid van de Protestantse Kerk Nederland, waar van de 'vooorlogse' en 'stille generaties' (1910-1940) 19% lid is van dit kerkgenootschap (Bernts & Berghuijs, 2016, p. 23). Het is een beweging die landelijk (macroniveau) zichtbaar is en consequenties heeft voor de plaatselijke (kerk)gemeenschappen (mesoniveau) en individuele levens (microniveau).

Drie maanden voor het verschijnen van het rapport *God in Nederland*, verscheen het rapport *Kerk 2025: waar een woord is, is een weg* (Protestantse Kerk Nederland, 2015). In dat rapport wordt duidelijk dat de kerk krimpende is; het gaat om het afnemend aantal leden en de lagere participatiegraad van kerkleden, wat (grote) gevolgen heeft voor de lokale kerkgemeenschappen. Het is duidelijk hoe de landelijke kerk zich bewust wordt van het feit dat zij niet langer een volkskerk kan blijven (p. 21). De Protestantse Kerk Nederland is zich bewust van het feit dat het tij van de ontkerkelijking niet meer te keren is en dat nieuwe wegen gezocht moeten worden om te bouwen aan een toekomstbestendige kerk. Het gaat hier hoofdzakelijk om een constatering van een nieuwe feitelijke situatie. Deze situatie geeft aanleiding tot het formuleren van nieuw beleid. De vraag waarom het proces van ontkerkelijking zich in een steeds hoger tempo voltrekt, blijft echter onbeantwoord.

Samenvattend kan gesteld worden dat de kerk als instituut de relatie verliest met een toenemend aantal individuen. De cijfers van het aantal kerkleden in Nederland bevestigen dat. De dichotome benadering van leden tellen, men is of wél lid of géén lid, geeft nog geen complete beschrijving van de veranderende relatie tussen de kerk en haar leden. De kerk heeft ook te maken met een ledenbestand dat zich door de jaren heen anders is gaan gedragen. Waar in 1966 de helft van het aantal kerkleden regelmatig naar de kerk ging, is dat, ongeveer 50 jaar later in 2015, afgenomen tot 12% (Bernts & Berghuijs, 2016, p. 25). Kerklid zijn is dus geen garantie dat men ook daadwerkelijk naar de kerk gaat. Deze constatering sluit in elk geval aan bij mijn bevindingen uit 2006 die nu aanleiding vormen voor dit scriptievoorstel. Alle geïnterviewde jongeren die in dit onderzoeksvoorstel worden geïncludeerd waren in 2006 geregistreerd als kerklid, maar de wekelijkse kerkgang was de uitzondering (N=1).

Een individu kan de kerk in één keer de rug toe keren, de praktijk laat echter zien dat het doorgaans een proces is dat zich langzaam voltrekt (Tamminen, 1991, p.309). Met name de puberteit wordt gezien als een periode van twijfel die als een crisis voor de gehele persoonlijkheid kan worden opgevat. Opvallend genoeg is juist het moment dat adolescenten het vermogen ontwikkelen om meer abstract te denken, ook wat geloofsconcepten betreft, het moment dat zij religie meer negatief gaan benaderen (Tamminen, 1991, p. 311).

Hoe het proces van geloofsbenadering verloopt na de verwijdering van de kerk ten tijde van de adolescentieperiode is onbekend. Vermeer, Janssen en De Hart (2011) hebben longitudinaal onderzoek uitgevoerd naar religieuze socialisatie en kerkgang. Zij komen tot de conclusie dat een religieuze opvoeding een belangrijke voorspeller is voor kerkgang op latere leeftijd, maar stellen zich

tevens de vraag waarom deze opvoeding zo ineffectief is voor de meerderheid van de gevallen (p. 388). De kerkgang tijdens de jeugd blijkt een betere voorspeller te zijn voor kerkgang op latere leeftijd (p.386).

Hoeveel kerkgang ook voorspeld kan worden aan de hand van factoren uit de (vroeg) jeugd, feit blijft dat de cijfers aantonen dat de kerk krimpt. Dit impliceert dat de meerderheid de kerk de rug toekeert. Kennelijk past een actief lidmaatschap van een kerkelijke gemeenschap niet in het leven van veel mensen met een individuele keuze tot kerkverlating als gevolg. Dit zegt overigens niet dat mensen na kerkverlating niet meer geloven. Bernts en Berghuijs (2016, p.80) wijzen erop dat er een substantiële groep ongebonden gelovigen bestaat van 17% van de Nederlandse bevolking. Opvallend genoeg is driekwart van deze groep christelijk opgevoed. De ongebonden gelovige is bevraagd op geloofsvoorstellingen en –praktijken. Echter, in dit onderzoek wordt de vraag niet gesteld hoe de ongebonden gelovige zijn of haar identiteit beschrijft. Is die christelijk, gelovig, religieus, spiritueel, atheïstisch of agnostisch? Mogelijk komen al deze ‘identiteits-labels’ voor. De groep is immers divers en niet vast omlijnd.

Van Dijk-Groeneboer (2010, p. 18) komt tot een typologie van jongeren op basis van twee dimensies, namelijk de verbondenheid aan een religieus instituut en de mate waarin jongeren actief met religie bezig zijn. Dit resulteert in onderstaande verdeling.

	Actief	Inactief
Institutioneel	Harde kern	Grijs gebied (randkerkelijk)
Niet- institutioneel	Grijs gebied	Ongelovig

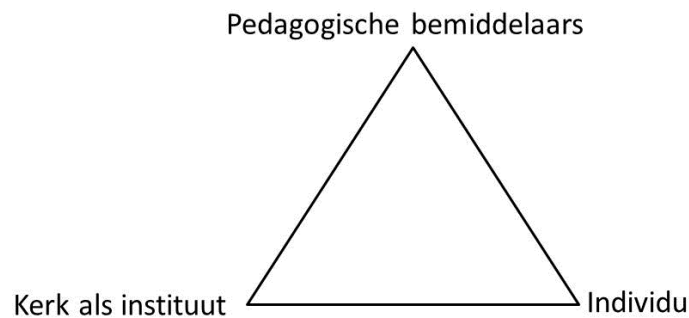
Tabel 1: Typologie van jongeren (Van Dijk-Groeneboer, 2010, p. 18)

De ‘harde kern’ wordt gevormd door jongeren die doorgaans van huis uit religieus zijn opgevoed en participeren actief in religieuze instituten. De ongelovige jongeren zijn niet actief in een religieus instituut en niet actief bezig met geloof. Dit zijn de twee uitersten waar een grijs gebied tussen zit. Er zijn jongeren die niet betrokken zijn bij een kerkelijk instituut en nooit een kerk bezoeken, maar op het gebied van geloof en religie wel actief bezig zijn. Het andere grijze gebied betreft jongeren die op scharniermomenten in hun (latere) leven, zoals bij een huwelijk, geboorte van een kind of overlijden van een dierbare wel religieuze rituelen wensen, maar niet regelmatig naar de kerk gaan (Van Dijk-Groeneboer, 2010, pp. 18-19 en p. 213). Met name de laatste categorie jongeren uit het grijze gebied die geïdentificeerd kunnen worden aan de hand van de dimensie wel institutioneel, maar inactief als het gaat om geloof is in dit onderzoek van belang. Over het algemeen worden jongeren uit deze groep ‘randkerkelijk’ genoemd.

Het betreft een groep jongeren die in hun adolescentieperiode tot de ‘kaartenbak’ van de kerk als instituut behoren, maar de relatie met deze groep is verwaterd of zelfs geheel afwezig. Vanwege het ontbreken van een goede relatie is het onbekend hoe de adolescenten zich in de grijze gebieden ontwikkelen. Is de verwijdering tijdelijk van aard of zal de verwijdering resulteren in een (vrijwel) definitieve kerkverlating? Tevens is onduidelijk welke rol religie of levensbeschouwing (nog) in hun leven speelt en welke aspecten van hun opvoeding en identiteitsontwikkeling daarop van invloed zijn.

2.2 Invalshoeken

De secularisatie onder jongeren en jongvolwassenen kan op verschillende manieren benaderd worden. Het is in dit geval behulpzaam om te bezien welke partijen betrokken zijn bij de hier geschetste probleemstelling. Ten eerste is de kerk als instituut te onderscheiden als partij. In dit instituut wordt het probleem ervaren dat de relatie met adolescenten en jongvolwassenen verwatert of zelfs in het geheel verdwijnt. Ten tweede is het individu als partij te onderscheiden. Het betreft de adolescent of jongvolwassene die al dan niet binding heeft met de kerk als instituut. Ten derde zijn er pedagogische bemiddelaars betrokken. Het gaat dan in de eerste plaats om ouders of verzorgers, maar ook om predikanten, vrijwilligers en gemeenteleden die de kerk als instituut representeren in kerkelijke activiteiten zoals bijvoorbeeld catechese, jeugddiensten of pastoraat. De relaties tussen de partijen staan in figuur 1 weergegeven.

Figuur 1: Betrokken partijen bij probleemstelling

Elke hoek uit het bovenstaande model kan op een eigen manier benaderd worden. Zo kan de kerk als instituut benaderd worden vanuit theorieën en modellen met betrekking tot gemeenteopbouw. Wordt de probleemstelling benaderd vanuit de invalshoek van pedagogische bemiddelaars, dan zijn modellen vanuit geloofsopvoeding, catechetiek en pastoraat aangewezen. Als de probleemstelling wordt benaderd vanuit het individu dan is de psychologie en godsdienstpsychologie de meest aangewezen hulpwetenschap. De invalshoeken staan niet los van elkaar. Ze interacteren met elkaar. Wel hebben ze elk hun eigen onderzoeksmethode en vraagstellingen.

2.3 Kennis van het probleemveld en invalshoeken

De verandering van kerkelijke betrokkenheid vraagt om modellen van gemeenteopbouw die aansluiten bij de huidige praktijk. In deze modellen wordt een veranderende context en veranderende betrokkenheid als gegeven gezien, zij verklaren deze doorgaans vanuit een beschouwing op de maatschappelijke ontwikkelingen (e.g. De Roest, 2005; Heitink, 2007). Het gevolg is dat er over jongeren en hun kerkverlating geschreven en gesproken wordt, maar niet mét hen. Hendriks (2013, p. 32) benadrukt dat juist gesprekken met mensen 'aan de rand van de kerk' van belang zijn. De vraag hoe kerkverlaters en actieve kerkleden aankijken tegen de kerk is behulpzaam.

2.3.1 Concentrische gemeentevorming

Er is bij het kerkelijke instituut een gedachtegang te bespeuren dat jongeren de kerk verlaten, maar wel weer terug zullen keren naar de kerk na belangrijke levensgebeurtenissen. Heitink (2007, p. 178) noemt dit concept concentrische gemeentevorming. Er is een vaste kern van gelovigen en betrokken gemeenteleden met daaromheen mensen die in meer of mindere mate betrokken zijn. Deze benadering doet afstand van binnen-, rand- en buitenkerkelijken, omdat dit concentrische model ervan uitgaat dat iedereen bij de kerk hoort (p.179).

2.3.2 Ellips

De Roest (2005, p. 242) heeft een soortgelijke benadering, maar ziet de kerk als een ellips met twee brandpunten. In het eerste brandpunt zijn kerkleden met een hoge toewijding en betrokkenheid. In de andere ellips fungeert de kerk als een soort servicepunt voor bijvoorbeeld trouw-, doop- en rouwvieringen. Deze modellen gaan echter over de kerkgemeenschap als geheel. Het is ook van belang om de situatie voor jeugd wat nader te beschouwen.

2.3.3 Twee paradigma's

Roebben (1997) ziet twee paradigma's waar de kerk mee te maken heeft. De eerste noemt hij de *secularization paradigm* (p.341), de tweede de *reflection paradigm* (p. 342). Het eerste paradigma gaat ervan uit dat de kerk antwoorden geeft op irrelevante vragen waardoor de jeugd de kerk verlaat. De gedachte is dan dat jongeren ofwel *binnen* de kerk zijn ofwel *buiten* de kerk zijn. Er ontstaat een kloof welke overbrugd dient te worden. Dat kan door de kerk enerzijds aan te passen of door de jeugd op te zoeken op plaatsen waar zij zich bevindt. Het tweede paradigma gaat uit van de kerngedachte dat kerk en wereld meer in elkaars verlengde zijn komen te staan dan kritisch tegenover elkaar. Het betekent dat de kerk geen bijdrage meer levert aan existentiële vragen.

Roebben stelt voor dat er een continuerende dialoog gevoerd wordt tussen jong en oud (p. 345). Belangrijk kenmerk van dit gesprek is dat jongeren niet naar de kerk gehaald worden of de kerk naar de jongeren gaat om de problemen van het eerste paradigma te overwinnen. Tevens betekent het niet dat de oudere generatie zich opeens bezig moet gaan houden met de vragen van de jongere generatie om op deze manier de toekomst van de kerk zeker te stellen en daarmee de problemen van het tweede paradigma te overwinnen.

Het overwinnen van beide paradigma's (het zoeken van een middenweg) wordt in dit geval gevonden in de eeuwen- oude vragen van het leven en de wijze waarop daarover gecommuniceerd wordt (p. 345). Met name de eerste voorwaarde van de continuerende dialoog is van belang geweest voor de interviews die tien jaar geleden (in 2006) hebben plaatsgevonden. De basisafspraken was dat de jongeren niet overgehaald zouden worden om weer naar de kerk te komen. In de gesprekken vonden reflecties plaats op het tweede paradigma van Roebben en is gezocht naar een mogelijke derde weg (Cf. Hendriks, 2013, p. 32).

2.3.4 Triade

Als het gaat om kerkelijk jeugdwerk, geldt dat het contextueel van aard is (Dean, 2011 p. 32). De vraag is hoe deze context benaderd kan worden. Root stelt een benadering voor (p.57) die uitgaat van een driehoek waarin Christus beleden wordt, waarin ruimte is voor ervaring van een ander en de relatie die iemand heeft tot die ander. Het model doet denken aan de triade die bekend is in het contextueel pastoraat. Deze triade wordt gevormd door mens, God, medemensen – mens, medemensen, God (Meulink-Korf & Van Rhijn, 2002, p. 51).

Zowel in het model van Root als in het model van Meulink-Korf en Van Rhijn, gaat het om een benadering waarbij pedagogische bemiddelaars actief zijn. Een benadering die min of meer uitgaat van eenzelfde driehoek wordt gevonden bij Hendriks (2013, p. 41). Deze benadering hoort strikt genomen eerder bij de invalshoek van de kerk als instituut. Het gaat er hier echter niet om de invalshoeken van elkaar te scheiden en zoals reeds opgemerkt: de invalshoeken staan niet los van elkaar, maar interacteren met elkaar. Hendriks stelt dat het gaat om drie cirkels met een

gedeeltelijke overlap. Elke cirkel vertegenwoordigt een aparte dimensie, namelijk 'Omgang met God', 'Gemeenschap met elkaar' (Sic!) en 'Dienst aan de wereld'. Wanneer het gaat om jeugdwerk, pastorale relaties of gemeenteopbouw, geldt telkens dat betekenis gegeven dient te worden aan relaties. Bij dit onderzoek zal dit van belang zijn. Dit zal om deze reden dan ook zijn beslag krijgen in de onderzoeksvragen.

2.3.5 Vijf benaderingen

Een psychologische benadering roept ogenblikkelijk de vraag op welke benadering dan van belang is. Binnen de psychologie zijn verschillende benaderingen denkbaar. Een goed overzichtswerk is geschreven door Glassman en Hadad (2013). In dit overzichtswerk wordt onderscheid gemaakt tussen de volgende vijf benaderingen: 1) Biologische benadering, 2) Behavioristische benadering, 3) Cognitieve benadering, 4) Psychodynamische benadering en 5) Humanistische benadering. Daarnaast kent de psychologie verschillende disciplines. De meest voordehand liggende is in dit geval de ontwikkelingspsychologie, maar ook de persoonlijkheidspsychologie is hier van belang. Bij deze benadering zullen er keuzes gemaakt moeten worden. Bij het maken van de keuze is eerder onderzoek behulpzaam.

2.3.6 Marcia

Onder jongeren die zich bevinden in de grijze gebieden volgens de typologie van Van Dijk-Groeneboer (2010, p. 18) is nog geen onderzoek gedaan naar de vorming van hun religieuze identiteit. Dat is echter wel gedaan onder jongeren die behoren tot de harde kern (Visser-Vogel, 2015). Hoewel de onderzoeksgroep geen christelijke jongeren betreft, maar moslimjongeren, laat dit onderzoek wel zien dat de theorie van Marcia over identiteitsontwikkeling een zinvolle invalshoek geeft (pp. 18-20). Marcia (1980 p. 159) definieert identiteit als een zelf geconstrueerde, dynamische organisatie van drijfveren, vermogens, opvattingen en individuele geschiedenis. Deze structuur is dynamisch van aard. Marcia verklaart het vormingsproces van de identiteit aan de hand van een aantal statussen. De status wordt bepaald door de aan- of afwezigheid van een crisis en door de omvang van de persoonlijke investering. Met andere woorden, de vraag die aan de orde is, is of iemand zich wil inzetten (p. 161).

Deze twee mogelijkheden leveren vier posities op die in een matrix geplaatst kunnen worden (zie tabel 2).

		Exploratie: is een crisis ervaren?	
		Ja	Nee
Commitment: Is er commitment ontstaan?	Ja	Verworven identiteit	Premature toegekende identiteit
	Nee	Moratorium/ fase van exploratie	Diffuse identiteit

Tabel 2: Identiteitsontwikkeling volgens Marcia

Marcia (1980, p. 163) wijst erop dat de ontwikkeling van moreel redeneren gepaard gaat met de ontwikkeling van identiteit. Morele ontwikkeling wordt hier niet in direct verband gebracht met geloofsontwikkeling, maar wel met ethisch bewustzijn, empathisch vermogen en de mate waarin personen gesocialiseerd zijn (p. 164). Met name het ethisch bewustzijn wordt ook gevoed door geloofsinhouden. Geloofsinhoud bepaalt immers voor een groot deel wat wel en wat niet in overeenstemming is met wat moreel juist is.

2.4 Doelstelling van het onderzoek

Het onderzoek vergaart kennis over het proces van kerkverlating in de transitieperiode van adolescentiefase (15 tot 19 jaar) naar jongvolwassenheid (25-29 jaar). Op deze wijze wordt inzichtelijk wat de sturende redenen en factoren zijn die kerkverlating veroorzaken. Tevens verwerft dit onderzoek inzicht over de vorming van een levensbeschouwelijke identiteit na de transitieperiode.

2.5 Vraagstelling

De primaire belangstelling van dit onderzoek is om achter de ervaring van de respondenten te komen, daarvan te leren en advies te formuleren. Van de respondenten is onbekend hoe zij zich verder hebben ontwikkeld en al helemaal blijft onbekend hoe zij hun kerkelijke achtergrond tegenwoordig ervaren en op welke wijze zij terugkijken op hetgeen is vastgelegd in de gespreksverslagen van tien jaar geleden.

De hoofdvraag waarmee dit onderzoek van start gaat luidt als volgt:

Welke ontwikkeling maken randkerkelijke adolescenten door tot in hun jongvolwassenheid als het gaat om hun levensbeschouwelijke identiteit en wat is de betekenis van die ontwikkeling?

2.6 Deelvragen

1. Wat is de betekenis van levensbeschouwelijke identiteit voor jong volwassenen die eerder in hun leven randkerkelijk waren en hoe geven ze daar concreet vorm en inhoud aan?
2. Hoe verhoudt de levensbeschouwelijke identiteit van randkerkelijke adolescenten (T_1) zich tot de kerkelijke gemeenschap waarvan zij lid waren en hoe ontwikkelt zich dat in hun jongvolwassenheid (T_2)?
3. Welke invloeden zijn in de transitiefase (periode tussen T_1 en T_2) van randkerkelijke adolescenten naar jongvolwassenheid van belang voor de ontwikkeling van een levensbeschouwelijke identiteit?

3. Verantwoording en relevantie

De maatschappij seculariseert, dat is op zich geen probleem. Echter, het is bekend dat kerken veel investeren in hun maatschappelijke context door middel van het uitvoeren van projecten door vrijwilligers. De besparingen vanwege deze projecten lopen voor de burgerlijke overheid al snel in de miljoenen (Heitink, 2007, p. 192). Vanuit economisch oogpunt is het van belang om waarden in geld uit te drukken. Er zijn echter ook waarden waarbij dat niet het geval is. De Hart (2014) wijst op dergelijke waarden. De Hart (p.37) laat zien dat er geen andere organisatie in de Nederlandse maatschappij is die zoveel mensen weet te verenigen. Kerken zijn daarom bij uitstek plaatsen om mensen te activeren voor maatschappelijke participatie. Dit verhoogt de sociale cohesie. Als dit sociale kapitaal in de toekomst verdwijnt, komt juist ook de participatiesamenleving onder druk te staan. Niet alleen kerkelijk is er dus het een en ander te winnen, maar juist ook maatschappelijk.

De benaderingen vanuit gemeente-opbouw en pedagogische bemiddelaars zijn in eerdere onderzoeken en theorieën beschreven. De invalshoek vanuit het individu en de identiteitsontwikkeling heeft onder gelovige jongeren aandacht gekregen. Onderzoek onder randkerkelijke jongeren en jongvolwassenen naar de ontwikkeling van hun religieuze identiteit is nog niet eerder uitgevoerd. Het doel is om vanuit de doelgroep zelf te verkennen wat ertoe bijdraagt dat zij de kerk verlaten of zich althans minder betrokken voelen dan de kerkgemeenschappen doorgaans graag zien. De gedachte dat mensen in de loop van hun leven verschillende mate van betrokkenheid bij kerk en geloof kunnen hebben is interessant, maar er is feitelijk niet veel over deze ontwikkeling bekend.

Dit onderzoek beoogt meer inzicht te verwerven met betrekking tot deze ontwikkelingen en de variabelen die deze ontwikkeling beïnvloedt of hebben beïnvloed. De kennis die dit onderzoek oplevert, is nodig om een zinvolle bijdrage te kunnen leveren aan een gelovige identiteitsontwikkeling. De kennis stelt kerkgemeenschappen in staat om haar praktijken aan te passen aan de ontwikkeling van jongeren om ze zodoende in de toekomst niet meer te 'verliezen'; de krimp van de kerkgemeenschap wordt op deze wijze gestopt.

Het onderzoek levert een bijdrage aan de praktijk van gemeenten en de adviespraktijk aan dezelfde gemeenten waar het gaat om jeugdwerk. In het werkveld zijn verschillende organisaties actief om kinderen en jongeren te betrekken bij de kerk. Te denken valt aan JOP jeugdorganisatie van de Protestantse Kerk, HGJB (Hervormd Gereformeerde Jeugd Bond), YfC (Youth for Christ) en verschillende kleinere spelers zoals ZZP'ers. In veel gevallen luidt het advies van deze organisaties om zelf in gesprek te gaan met de doelgroep en een soort doelgroepen onderzoek te verrichten. Het onderzoek voedt de adviespraktijk van verschillende jeugdwerkorganisaties in het kerkenwerk.

4. Theoretisch kader

Het doen van (praktisch theologisch) onderzoek vraagt om heldere definities en een duidelijke afbakening van het onderzoek. De vraag is aan de orde wat precies het onderwerp van onderzoek is en wat verstaan wordt onder de termen die gebruikt zijn in de onderzoeksvraag en de daaruit volgende deelvragen. Deze keuzes hebben namelijk consequenties voor de interpretatie van de uitkomsten die het onderzoek gaat opleveren. Ze vormen als het ware de bril waardoor naar de werkelijkheid wordt gekeken. Afhankelijk van de kleur van het glas en de wijze waarop het is geslepen, worden andere zaken gezien en ontdekt. Dit hoofdstuk is bedoeld om de bril waarmee de werkelijkheid wordt onderzocht te definiëren. Daarmee heeft dit hoofdstuk een wat meer abstracte benadering. Dit hoofdstuk kent twee delen. Het eerste deel geeft antwoord op de vraag in welk kader dit praktisch theologisch onderzoek geplaatst moet worden. Het tweede deel gaat in op definities die voor dit onderzoek van belang zijn.

4.1 Praktisch theologisch onderzoek

In praktisch theologisch onderzoek is de veronderstelling dat de praktijk 'gelaagd' is (Browning, 1991, p. 16). Dat wil zeggen dat er verschillende dimensies zijn die met de praktijk te maken hebben. Browning definieert deze '*thickness*' of gelaagdheid als volgt: handelingen zijn opgebouwd uit concrete praktijken zoals regels, rollen en communicatiepatronen. Deze handelingen worden op hun beurt gemotiveerd en gestimuleerd door neigingen en behoeften. Daarnaast worden handelingen begrensd en gekanaliseerd door voorwaarden uit de omgeving en de sociale context. Verder worden handelingen geordend door verplichtingen en krijgen zij betekenis door visies, verhalen en metaforen (Browning, 1991, p.111). Swinton en Mowat (2011, p. 57) noemen vier elementen waar de onderzoeker sensitief voor dient te zijn. Het gaat om de volgende: geschiedenis, cultuur, politiek en context. Waar het hier om gaat is dat zowel in de benadering van Browning als die van Swinton en Mowat de praktijk benaderd wordt als multidimensionaal.

4.1.1 Onderzoeksentiteit

De multidimensionale benadering van de werkelijkheid heeft als gevolg dat er tevens verschillende ingangen zijn om informatie te verzamelen. Het maakt verschil of een kerkgemeenschap als onderzoeksentiteit wordt gekozen of dat verschillende individuen als onderzoeksentiteit worden gekozen. De vraag is dus aan de orde welke onderzoeksentiteit wordt onderzocht. Luther (1992, pp. 9-12) maakt om deze reden onderscheid tussen een collectief subject en een individueel subject. In dit onderzoek ligt de primaire focus op het individu. Uiteraard staat het individu niet los van de maatschappelijke context en wordt dit in verband gebracht met de kerkgemeenschap. Het neemt echter niet weg dat de maatschappelijke context en de kerkgemeenschap pas in tweede instantie van belang zijn voor dit onderzoek.

De keuze om het onderzoek vanuit het individu te benaderen en niet vanuit de gelovige gemeenschap is hier van fundamentele aard. Mensen zijn niet langer alleen ontvangers van de theologische leer maar ook zelfstandige en creatieve producenten van het religieuze denken. Theologie kan daarom niet langer als een normatieve leer worden verstaan die voorschrijft wat individuen moeten geloven. Wat en hoe geloofd wordt, verklaren de individuen zelf (Luther, 1992, p. 13). Het heeft als consequentie dat de kerk geen monopoliepositie heeft waar religie kan worden gevonden en beleden. Luther (1992, p. 39) vraagt zich af hoe überhaupt een scheiding tussen levenswereld enerzijds en kerk anderzijds gemaakt kan worden. De verhouding tussen biografie en religie verandert hierdoor fundamenteel. Waar de kerk vroeger de christelijke religie

vertegenwoordigde en de levensloop bepaalde, zo bepaalt de individuele levensgeschiedenis nu zijn eigen (toegang tot) religie en geloof (p. 40).

De veronderstelling dat mensen zelf producent zijn van het religieuze denken heeft als gevolg dat religie in individuele levens wordt ervaren in de alledaagse praktijk. Dit kan dus losstaan van het kerkelijke instituut. Ganzevoort en Roeland geven hier een mooi voorbeeld van wanneer zij laten zien dat tuinieren als alledaagse bezigheid ook een religieuze dimensie kan hebben (2014, p. 92). Het gaat dan niet zozeer om de vraag of iets wel of niet religieus is, maar wat het betekent wanneer iemand iets als religieus bestempelt of niet (Ganzevoort & Roeland, 2014, p. 97).

Het is de vraag of onderzoek vanuit het gezichtspunt dat het individu bepaalt of iets religieus is of niet, nog normatief kan zijn. Het subject bepaalt langs deze lijnen immers de 'norm'. Dit is volgens Miller-MacLemore (2012, pp. 24-25) echter een misvatting. Met de beschrijving en interpretatie van de casuïstiek wordt al theologie betrokken. Praktische theologie is normatief. Het vraagt derhalve om een goede definitie van de theologische positie van de onderzoeker en de relatie tot de traditie en de Bijbelse bronnen. Anders gesteld geldt dat niet alleen het subject van onderzoek bepaalt wat religie is, maar dat dit een samenspel is tussen onderzoeker en respondent als subject (cf. Browning, 1991, p. 79).

4.1.2 Theologisch onderzoek als hermeneutisch proces

In het onderzoek is sprake van een dialoog die nodig is voor een beter begrip van de praktijk. Brown (2014, p. 112) noemt dit een hermeneutisch proces. Dit proces wordt gekenmerkt door het feit dat iedereen een bepaald perspectief heeft. De context bepaalt het perspectief waardoor een horizon ontstaat. Hetzelfde geldt voor het fenomeen of de tekst die wordt onderzocht. De horizon bevat daarnaast voorkennis en vooroordelen. Een fenomeen of tekst verschaft een andere horizon dan de eigen horizon. Begrip ontstaat wanneer er een dialoog ontstaat tussen lezer en tekst, of tussen onderzoeker en fenomeen, en dit resulteert in een fusie van horizonten (Brown, 2014, p.114). Met andere woorden, het gaat hier om een dialogisch proces wat tot een gemeenschappelijk perspectief van de werkelijkheid leidt.

Immink (2014, p. 130) betoogt dat in veel praktisch theologisch onderzoeken de theologie naar de achtergrond is verdreven en plaats heeft gemaakt voor sociaal wetenschappelijke benaderingen. Naar zijn overtuiging moet de theologie echter op de voorgrond staan in praktisch theologisch onderzoek. "In gesprek gaan met andere disciplines" is daarmee wat anders dan de eigen discipline eraan uitleveren of overgeven. In dit verband wordt de vraag opgeroepen wat het 'theologisch eigene' is aan dit onderzoek en wat daarmee de horizon van de onderzoeker bepaalt. Het feit dat een onderzoek relevant is voor de kerk, maakt het immers nog niet direct een theologisch onderzoek. Tegelijkertijd wordt hiermee een spanningsveld betreden, omdat de geleefde en beleefde religie buiten de kerkmuren onvermijdelijk betrokken worden in dit onderzoek. Als gesproken wordt van een hermeneutische dialoog, is er sprake van wederkerigheid en gelijkwaardigheid. Het kan dus ook betekenen dat andere onderzoeksdisciplines of de wereld buiten de kerkmuren de theologie bevragen. Of anders gezegd, en meer in lijn met Browning (1991, p. 79), wat is de theologie van de onderzoeker en hoe verhoudt deze zich tot de theologie van de mensen die onderzocht worden? Het gaat hierbij om een kritische reflectie van het gesprek dat de kerk met haar eigen christelijke bronnen voert in relatie tot de maatschappij die zich buiten de kerkmuren bevindt (Cf. Browning 1991, p. 36).

4.1.3 Narratieve en biografische benadering

Verwant aan de hermeneutische benadering, is de narratieve benadering. De narratieve benadering veronderstelt dat mensen verhalenvertellers zijn die betekenis (trachten te) geven aan gebeurtenissen in hun leven. Narratieve concepten als plot, toon en rollen spelen hierin een rol (Ganzevoort, 2014, p. 218). Narratieve benaderingen worden gebruikt om gemarginaliseerde stemmen een podium te geven (p.214). Als het gaat om kerkverlaters en randkerkelijken gaat het wat ver om deze stemmen als gemarginaliseerd te bestempelen, maar feit is wel dat hun stem binnen de kerkelijke context weinig werd, of wordt, gehoord. Daarnaast is de narratieve benadering van belang voor empirische analyse en deconstructie van religieuze subjectiviteit die inherent is aan het narratief (p.214). Dit heeft tot gevolg dat de narratieve benadering niet bedoeld is om onderzoek te generaliseren, maar juist op zoek is naar een lokaal, specifiek en een tot op zekere hoogte subjectief begrip van de werkelijkheid. Voor het absolute kennen en weten is in deze benadering geen plaats (p. 215), maar dat is ook zeker de bedoeling niet.

De verhalen die mensen vertellen over hun eigen leven, betreffen biografisch materiaal. Luther (1992, p. 111) wijst erop dat in de biografie een interpretatie aanwezig is, omdat in de biografie sprake is van een samenstelling of een constructie. Luther (1992, p. 112) heeft het in dit verband over een script van het leven. Daarin zijn drie vormen van tijdsperspectieven mogelijk. Ten eerste is er de oriëntatie op het verleden, zoals in memoires het geval is. Ten tweede is er de oriëntatie op het heden, zoals tot uiting komt in dagboeken. Ten derde is er de oriëntatie op de toekomst. Deze oriëntatie is in zowel memoires als in dagboeken aanwezig. Deze toekomst heeft betrekking op de identiteit die er nog niet is, de proleptische identiteit (Luther, 1992, p. 113). Met name de proleptische identiteit is voor de identiteitsontwikkeling van belang. Het heeft immers betrekking op een identiteit die nog in wording is. Enerzijds wordt deze identiteitsontwikkeling gestuurd door verlangen, maar ook door pijn (Luther, 1992 p. 114). In het kader van dit onderzoek is met name het aspect van de proleptische identiteit een interessant gegeven, omdat in de longitudinale benadering een reflectie of evaluatie plaats kan vinden. Hoe keken respondenten toen naar de toekomst en hoe heeft zich dat in werkelijkheid ontwikkeld?

Ganzevoort (2014, pp. 220-221) wijst op het feit dat het narratieve materiaal zes dimensies kent die van belang zijn voor onderzoek en analyse. Dit zijn: 1) structuur, 2) perspectief, 3) toon, 4) roltoewijzing, 5) relationele positionering en 6) rechtvaardiging voor een publiek. De structuur kan chronologisch zijn, maar kan verschillende zaken ook in een eigen volgorde zetten door verschillende zaken te thematiseren. Op die manier ontstaan verbanden qua tijd, thema en causaliteit wat de verhaallijn bepaalt. Het perspectief, of het standpunt, bepaalt de selectie en de interpretatie van de gebeurtenissen. Enkele aspecten van het perspectief zijn inherent aan de verteller zelf. Te denken valt aan geslacht, leeftijd of etniciteit. De toon zegt iets over de affectie met betrekking tot het verhaal of de geschiedenis. Is men boos, verdrietig of blij? De toon zegt ook iets over aanwezige hoop of commitment. In het verhaal of de geschiedenis heeft men zelf een rol, maar wijst men ook anderen een rol toe. De wijze waarop de rollen met elkaar interacteren is voor het verhaal van belang. De relationele positionering heeft te maken met het publiek. Hoe positioneert iemand zich ten opzichte van het publiek. Met het vertellen is er ook belang of behoefte aanwezig om iets teweeg te brengen. Dit heeft ook te maken met de rechtvaardiging voor het publiek. De verteller legt rekenschap af over zijn of haar leven. Het publiek en de relatie tot het (veronderstelde) publiek doet er wel degelijk ertoe.

4.1.4 Theologische horizon van de onderzoeker

Kerkverlating is niet alleen een sociologisch probleem, maar moet ook als theologisch probleem worden opgevat. Op deze manier wordt ook recht gedaan aan de opvatting van Immink dat theologie op de voorgrond mag staan. Het theologische probleem begint bij de vraag wat de Bijbelse bronnen te zeggen hebben over kerkverlating. Als zodanig zijn kerkverlating of secularisatie niet terug te vinden in Bijbelse bronnen. Wel is er sprake van een gemeenschap waar mensen van afdwalen. Een exemplarisch voorbeeld wordt gevonden in de gelijkenissen die bekend staan als 'het verloren schaap', 'de verloren drachme' en 'de verloren zoon' (Lucas 15).

De aanleiding of de context waarbinnen de gelijkenissen worden opgetekend wordt gevonden in het feit dat Jezus tollenaars en zondaars ontvangt. Ze kunnen hier opgevat worden als mensen die het leven volgens de joodse leer verlaten hebben. Tollenaars en zondaars hebben zich buiten de Joodse gemeenschap geplaatst, terwijl de suggestie wordt gewekt dat ze daar eerder wel onderdeel van uit maakten. Het zijn de religieuze leiders, de Farizeeërs en Schriftgeleerden die daar morrend over spreken. Het is juist dit morren wat de aanleiding vormt voor de drie gelijkenissen die samen Lucas 15 vormen.

Morren betekent zoveel als mopperen. De uitwerking van morren of mopperen is dat geen verantwoordelijkheid genomen wordt voor die situatie. Met het morren wordt namelijk niet actief gehandeld of ingegrepen. Op deze wijze wordt er in de Bijbel althans heel wat gemord en dat is in Lucas 15:2 eveneens het geval. De Schriftgeleerden en Farizeeërs nemen geen verantwoordelijkheid voor de mensen aan wie zij leiding zouden moeten geven. Een schaap of een munt kunnen wegvallen uit een eenheid, maar moeten gezocht worden door degene die ze in bewaring heeft. Dat is niet anders voor leiders van een religieuze gemeenschap. Morren over het feit dat 'ze' niet meer komen, dient geen doel. Het is op de eerste plaats de opdracht aan de religieuze leiders om mensen op te zoeken. Het roept daarnaast de vraag op wat de rol van de gemeenschap zou moeten zijn.

Het antwoord van de onderzoeker laat zich hier raden. Zowel de leiders van de gemeenschap als de gemeenschap zelf kunnen het niet zondermeer laten gebeuren dat leden uit het zicht verdwijnen. De gemeenschap zal echter ook veranderen wanneer de relatie wordt hersteld. De verhoudingen veranderen zoals de gelijkenis van de verloren zoon laat zien. Zodra mensen aan de rand van de gemeenschap weer voluit betrokken worden bij die gemeenschap, heeft dit een andere dynamiek tot gevolg. De gemeenschap zal zichzelf anders gaan begrijpen. Opvallend genoeg zijn het de mensen aan de rand van de gemeenschap die hier zorgen voor een (heilzame) dynamiek.

4.1.5 Kwalitatief onderzoek – casestudy

Niet het ideaal vormt in de benadering van de praktijk het uitgangspunt, maar wat in deze praktijk zelf gebeurt. Hermans (2014, pp. 123-124) noemt dit praktijk georiënteerde theologie. In de praktijk verliest de kerk de relatie met een toenemend aantal leden. In de meest ideale omstandigheden ziet de kerk als instituut kans om een betekenisvolle relatie aan te gaan met haar leden. Uiteraard is het wenselijk dat de kerk ook voor niet-leden van betekenis kan zijn. De vraag is echter hoe de brug geslagen kan worden tussen praktijk en ideaalsituatie. Dit is wat Hermans (2014, p. 124) interventie-studie noemt. Dit vraagt om een interventie die ook daadwerkelijk getest wordt. Dit kan in een vervolgonderzoek gebeuren. Het huidige onderzoek is behulpzaam om de stap naar de interventie goed te zetten. Het zal immers aanknopingspunten opleveren voor het vormgeven van een interventie. Een betere typering voor dit onderzoek is de casestudy.

In een casestudy wordt een procedure gevolgd met de volgende stappen: presentatie van achtergronden en beschrijving van de casuïstiek, analyse, evaluatie en theologische reflectie (Schipani, 2014, p. 91). Idealiter wordt in het proces van een casestudy een symposium georganiseerd waarbij verschillende experts of ter zake kundige collega's hun visie geven op gepresenteerde data, zodat gezamenlijk geleerd kan worden (p. 92). Met name voor de analyse en interpretatie van de data is dit van belang. Het voorkomt dat de data eenzijdig worden benaderd. Dit heeft consequenties voor het onderzoeksdesign dat in hoofdstuk 5, 'Methode', wordt beschreven.

4.2 Definities

4.2.1 Religie

Voor dit onderzoek is het van belang om de definitie van religie te plaatsen in een maatschappelijke context die gekenmerkt wordt door ontkerkelijking en secularisatie. Dit is de crisis die consequenties heeft voor de praktijken van de kerk en die tevens het vertrekpunt vormt voor de reflectie daarop (cf. Browning, 1991, p.6). Anders gezegd, het zijn de secularisatie en ontkerkelijking die dwingen om anders na te denken over religie. Praktische theologie moet zich niet alleen bezighouden met de praktijk van de kerk binnen de kerkmuren, maar ook daarbuiten. Beide werelden zijn op elkaar betrokken (Browning, 1991, p. 57) en ook afhankelijk van elkaar. Op deze wijze moet niet alleen nagedacht worden over de vraag wat religie binnen de kerkmuren betekent, maar is de vraag wat religie buiten de kerkmuren betekent ook zeer relevant.

Bij het doen van onderzoek is één van de belangrijkste vragen wat het uitgangspunt vormt. In praktisch theologisch onderzoek wordt als uitgangspunt genomen waar, ten eerste, aandacht is voor de activiteit van gelovigen die hun leven proberen vorm te geven in het alledaagse. Ten tweede betreft het de methode waarmee de theologie in de praktijk wordt geanalyseerd en geïnterpreteerd. Ten derde en ten vierde verwijst praktische theologie naar een set van sub-disciplines of vakken in het theologische curriculum en is het een academische discipline van onderzoekers om de praktijk te voeden en te ondersteunen (Miller-McLemore, 2012b, p. 5).

Volgens Gräb (2012, pp. 81-82) vraagt dit om een open discours en een formeel-functionele benadering van religie. Hij bedoelt hiermee dat bepaalde fenomenen in de cultuur en maatschappij niet als specifiek religieus worden gezien volgens het model van de traditionele kerktheologie. Het betekent echter niet dat deze fenomenen niet als religieus zouden kunnen worden opgevat. Ze hebben sociaal-culturele functies die min of meer overeenkomen met de traditionele fenomenen van religieuze expressie. Het is van belang om dit serieus te nemen om zo een brede empirische interpretatie van religie en cultuur en de nauwere interpretatie van religieuze communicatie in theologie en kerk mogelijk te maken. Dit vraagt om een formeel-functioneel concept van religie dat gebaseerd is op positieve religies (p. 84). Een dergelijk begrip van religie verstaat zichzelf als een communicatieve praktijk die het beperkte menselijke leven plaatst in een onbeperkt en holistisch en noodzakelijk web van betekenissen. Dit gebeurt zodra mensen zichzelf de vraag stellen wat betekenis aan het leven geeft (p. 85). Daarbij is de individuele authenticiteit van religieuze ervaringen bepalend voor mensen (p. 87). De belangrijkste taak en uitdaging voor de praktische theologie is om de religieuze betekenissen in gewone, alledaagse, communicatie te interpreteren (p. 88).

Een definitie van religie die past bij dit uitgangspunt wordt gegeven door Gräb (2014, p. 103) wanneer hij de definitie van Schleiermacher aanhaalt door religie te beschouwen als onze menselijke "*sense and taste for the infinite*". Religie is daarmee niet hetzelfde als geloof in God. Het betreft de behoefte van mensen om te begrijpen waarom zij in deze wereld leven en waar het leven om draait.

De zoektocht naar de betekenis van de wereld 'als een geheel' en het belang daarvan voor iemands eigen leven 'als een geheel' is religie (p. 109). Hermans (2014, p. 117) bestrijdt de opvatting van Gräb, omdat het mensen definieert als religieus die zichzelf niet als zodanig zouden definiëren. Hij maakt onderscheid tussen spirituele ervaringen en religieuze ervaringen. Spirituele ervaringen zijn niet per definitie religieus van aard, en religieuze ervaringen zijn niet altijd spiritueel. Spirituele ervaringen zijn ervaringen die van ultieme betekenis zijn en een existentiële relevantie hebben. Ze zijn onverwacht en soms (maar niet noodzakelijk) objectief vreemd als ze worden vergeleken met normale ervaringen. Ze kunnen van betekenis zijn voor religieuze ervaringen. Religieuze ervaringen zijn ervaringen die gerelateerd zijn aan menselijk handelen en lijden in de naam van God, maar zijn dus niet altijd noodzakelijk spiritueel van aard (p. 118). Een religieuze ervaring is pas spiritueel wanneer deze van ultieme betekenis is voor een persoon (p. 120).

Religie is een aspect van het alledaagse leven dat wordt bestudeerd en geanalyseerd. Religie, zo definiëren Ganzevoort en Roeland (2014 p. 98), wordt gevormd door de overstijgende patronen van gedragingen en betekenissen die voortkomen uit, en bijdragen aan, de relatie met het heilige. Het gaat er hier om dat tuinieren als zodanig meer is dan de activiteit op zich. In het tuinieren wordt een zingevend element gevonden. Ook hier geldt echter de kritiek van Hermans op Gräb. Tuinieren kan iemand in verbinding brengen met het 'infinite' zonder dat dit religieus genoemd hoeft te worden. Gräb stelt om deze reden dat het kan gaan om een spirituele ervaring. Echter, in lijn met zijn eigen argumentatie moet de vraag gesteld worden of men dit zelf als spiritueel ervaart.

De discussie die hier gaande is, laat zien dat gezocht wordt naar een ruimere definitie van religie die niet direct een vast omlijnd geloof in God veronderstelt. De definities die gegeven worden, laten zien dat het gaat om het stellen van vragen die betrekking hebben op het leven. In dit verband komt Luther (1992, p. 25) met een definitie van religieuze vragen. Religieuze vragen zijn volgens hem de vragen die niet over iets in de wereld, maar over de wereld zelf gaan. Het opmerkelijke aan deze definitie is dat het niets van het goddelijke of heilige in zich draagt. Het doet eerder denken aan een definitie van het woord 'levensbeschouwing'. Het punt is hier dat eigenlijk geen passende vertaling van het woord levensbeschouwing in het Engels voorhanden is.

4.2.2 Levensbeschouwing versus religie

Hier is het onderscheid behulpzaam dat Luther (1992, p. 23) maakt tussen de objectieve en subjectieve kant van religie. De objectieve kant van religie komt tot uitdrukking in wat de religie produceert, zoals dogma, leer, mythen, cultus en rituelen. De subjectieve kant van religie is dat wat mensen tot deze uitingen nodigt. Deze uitnodiging maakt het voor een individu mogelijk om de wereld anders te gaan zien (p.26). In de literatuur wordt dit religieus genoemd om vervolgens ogenblikkelijk te stellen dat het niet gaat om het gelovige aspect van religie (cf. Gräb, 2014, p. 103; Hermans, 2014, p. 117). In dit verband lijkt het religieus neutrale Nederlandse woord 'levensbeschouwing' passend of in elk geval passender te zijn.

Het voordeel van het gebruik van het woord 'levensbeschouwing' is dat dit woord niet per definitie gaat over geloven in het goddelijke, heilige of transcendente. Het sluit dit echter niet uit. Het woord 'levensbeschouwing' biedt daarmee de ruimte en openheid waar Gräb (2012, pp. 81-82) naar op zoek is. Het woord 'levensbeschouwing' geeft namelijk ook ruimte aan twijfel en ambivalentie met betrekking tot de formele geloofsleer. Atheïstisch of agnostisch gedachtengoed kan nog altijd levensbeschouwelijk genoemd worden, waar het woord 'religieus' gaat knellen. Dit lost daarmee de

terechte kritiek van Hermans (2014, p. 117) op Gräb op. Door te spreken over levensbeschouwing worden mensen immers niet meer religieus genoemd die zichzelf niet als zodanig zouden definiëren.

4.2.3 Identiteit

De vraag is nu aan de orde hoe religie van betekenis is voor de identiteit van mensen. Ten eerste kan identiteit als 'fragmentarisch' worden opgevat. Het betekent dat ze is opgebouwd uit een fragment uit het verleden alsook uit een fragment van de toekomst (Luther, 1992, p. 168). Ten tweede komt identiteit voort uit het verschil ten opzichte van anderen (Luther, 1992 p. 169). Identiteit is daarmee relatief. Anders geformuleerd komt het erop neer dat identiteit twee aspecten kent, namelijk 1) tijd en 2) context of relatie. Marcia stelt dat identiteit vier verschillende statussen heeft die worden bepaald door de aanwezigheid van een crisis én het commitment van een individu ten aanzien van deze crisis (Marcia 1980, p. 161).

Hoewel de invalshoeken van Luther (1992) en Marcia (1980) verschillend zijn, sluiten ze elkaar niet uit, maar vullen ze elkaar juist aan. Het ontdekken dat men anders is of verschilt ten opzichte van anderen in de omgeving, bepaalt volgens Luther de identiteit. Volgens Marcia zou dit als een crisis gedefinieerd kunnen worden. Een crisis heeft bij Marcia thans de betekenis of uitwerking van onderscheid maken. Juist door het onderscheidende aspect ontstaat een identiteit. Het ervaren van een crisis is volgens Marcia (1980, p. 161) echter niet genoeg. Er moet ook commitment ontstaan om tot een identiteit te komen. Luther (1992 p. 124) bevestigt dat eigenlijk als hij stelt dat in de autobiografie geen identiteit wordt gereproduceerd, maar dat verschillen worden verwerkt tussen het 'voorgestelde ik' en het 'voorstellende ik'. Het verschil tussen deze twee 'ikken' komt voort uit wie men wil zijn, en wie men werkelijk is.

Als het gaat om identiteit laat Marcia hoofdzakelijk zien dat het van belang is om op het spoor te komen of er een crisis geweest is in het leven van respondenten en wat hun houding is geweest ten opzichte van deze crisis; is er commitment ontstaan? Luther laat zien dat het van belang is om te vragen naar het moment en hoe gekeken wordt naar de toekomst en dat gevraagd moet worden naar de sociale context. Het roept de vraag op wie van invloed zijn op de identiteit, maar ook van wie men zich wilde onderscheiden.

Identiteit wordt door verschillende domeinen bepaald (Waterman 1993, p.157). In bewoordingen van Luther (1992, p. 168) heet dat 'fragmentarisch'. Het betreft namelijk domeinen die op verschillende momenten en in verschillende contexten van iemands leven van belang zijn. Waterman (1993, p. 157) onderscheidt vijf kerndomeinen. De kerndomeinen zijn:

- 1) beroepskeuze;
- 2) religieuze overtuigingen;
- 3) politieke ideologie;
- 4) houding ten opzichte van gender-rol;
- 5) opvattingen over seksuele expressie.

4.2.4 Levensbeschouwelijke identiteit

Levensbeschouwelijke identiteit is een domein van de gehele identiteit van iemand. Er is sprake van een levensbeschouwelijke identiteit wanneer er geen specifieke religie van belang is in het leven van een individu (Waterman, 1993, p. 158). Levensbeschouwelijke identiteit kan dus niet los gezien worden van de gehele identiteit van een individu. Het neemt echter niet weg, dat deze wel apart bevestigd kan worden. Griffith en Griggs (2001, p. 23) geven aan dat het bespreken van iemands religie voor weerstanden kan zorgen wanneer er met betrekking tot dit onderwerp geen exploratie

heeft plaatsgevonden. Wanneer dit echter levensbeschouwing genoemd wordt, kan het uitnodigend werken om de verschillende opvattingen te verkennen. Het is voor de onderzoekspopulatie van dit onderzoek daarom van belang om expliciet over levensbeschouwelijke identiteit te spreken en niet over religieuze identiteit.

Als het gaat om levensbeschouwelijke identiteit en de ontwikkeling daarvan dan is de vraag hoe dit onderzocht kan worden. Hierin wordt het onderzoek van Visser-Vogel (2015, p. 53) gevolgd. Zij stelt dat religieuze identiteit een constructie is die zichtbaar wordt in de levensverhalen van jong volwassenen. Waar Visser-Vogel spreekt over een religieuze identiteit, wordt in het kader van dit onderzoek verder gesproken over levensbeschouwelijke identiteit. Religieuze identiteit is gerelateerd aan de andere domeinen die de identiteit vormen. Het is dus 'niet los verkrijgbaar'. Er zal gezocht moeten worden naar relaties. McAdams en Albaugh (2008, p. 261) laten zien hoe deze relaties gelegd kunnen worden door het accent te leggen bij drie thema's namelijk, 1) levensverhaal, 2) religieuze (levensbeschouwelijke) overtuigingen en spiritualiteit en 3) politiek.

4.2.5 Secularisatie

De secularisatie is de belangrijkste aanleiding voor dit onderzoek. Het is een term die binnen en buiten de kerk geregeld gebruikt wordt wanneer men spreekt over een krimpende kerk. Echter, het is een term die meerdere betekenissen in zich draagt. Casanova (2007, p. 101) stelt dat secularisatie drie verschillende connotaties heeft, namelijk 1) de afname of verval van religieuze overtuigingen, 2) de privatisering van religie en 3) differentiatie van de seculiere domeinen. Taylor (2007, pp. 41-44) onderscheidt drie karakterisering van secularisatie. De eerste karakterisering concentreert zich op algemene instellingen en praktijken. Het gaat hier met name om de scheiding van kerk en staat. Deze karakterisering stemt met name overeen met de visie van Casanova dat de seculiere domeinen gedifferentieerd zijn. De tweede karakterisering volgens Taylor is dat men afstand neemt van religieuze overtuiging en beoefening. Het uit zich met name in de afname van kerkbezoek (p. 43). Deze opvatting van Taylor stemt met name overeen met de eerste connotatie van Casanova. Taylor ziet als derde karakterisering van secularisatie dat geloof een (omstreden) keuzemogelijkheid is. Dit is niet helemaal hetzelfde als wat verstaan kan worden onder privatisering van religie, maar heeft daar wel sterk mee te maken. Door de privatisering van religie maakt men zelf uit of en wát men gelooft. Dobbelaere (2002, pp. 24-25) stelt dat secularisatie een multidimensionaal concept is. Hij onderscheidt 1) maatschappelijke secularisatie, 2) organisatorische secularisatie en 3) individuele secularisatie. Maatschappelijke secularisatie houdt in dat religie een sub-systeem is geworden waarvoor geen algemeen geldende claims meer zijn weggelegd. Organisatorische secularisatie betekent dat religieuze organisaties zich aanpassen aan de seculiere waarden in de maatschappelijke context. Individuele secularisatie betekent dat leden van religieuze organisaties zich op een andere wijze zich verbinden aan de religieuze normen.

Casanova, Dobbelaere en Taylor maken elk een drieslag als het gaat om secularisatie. Op details verschillen zij, maar de grote lijn komt erop neer dat secularisatie een ontwikkeling inhoudt ten opzichte van het verleden. De veranderingen zijn ten eerste terug te zien in de maatschappelijke context. Kerk en staat zijn gescheiden en religie speelt een bescheiden rol in het publieke domein. Ten tweede is er een afname van religieuze overtuigingen en slinkt de betrokkenheid met het kerkelijke instituut waardoor het instituut zich anders gaat vormgeven of worstelt met de vormgeving ervan. Ten derde is er het individu dat zich onafhankelijker gaat gedragen. Dat betekent dat men keuzes maakt. Religie is geen vanzelfsprekendheid, maar een optie geworden. En als men

zich al verbindt aan een religie dan is individuele differentiatie mogelijk. Niet alles wat de religie voorschrijft zal zondermeer voor waar worden aangenomen.

Hierboven is als eerste de ontwikkeling genoemd dat religie uit het publieke domein verdwijnt. Dit heeft te maken met het politieke klimaat. De overheid streeft een strikte scheiding van kerk en staat na en stelt zich 'neutraal' op. Hoewel hier veel meer over te zeggen valt, wordt het binnen de kaders van dit onderzoek als realiteit beschouwd die verder buiten de scope van dit onderzoek valt. De tweede ontwikkeling is dat het kerkelijke instituut kleiner wordt. Dit uit zich in een (steeds sneller) afnemend leden aantal en een dalende of minder intense graad van participatie bij kerkgangers. Dit vraagt om een korte analyse van de cijfers. De vraag is namelijk of de kerkgemeenschap waar de respondenten ten tijde van T₁ geworven zijn, ook daadwerkelijk krimpt. In de analyse is gekeken naar het totaal aantal leden. Dat wil zeggen dat het aantal doopleden is opgeteld bij het aantal belijdende leden. De cijfers zijn afkomstig uit het jaarboek van de Protestantse Kerk in Nederland, editie 2005-2006 en editie 2015-2016. Het aantal belijdende leden is in de periode 2006 tot en met 2015 gegroeid van 359 naar 421. Dit is een toename van 135 belijdende leden (17,2%). Het aantal doopleden is in de periode van 2006 tot en met 2015 gekrompen van 505 naar 308. Dit is een afname van 197 doopleden (39,0 %).

De krimp of groei van de kerk is relatief. Dat wil zeggen dat een kerk bijvoorbeeld in absolute aantallen kan krimpen, maar ten opzichte van de bevolking in de omgeving kan groeien. De gegevens van de inwoneraantallen van tien jaar geleden (2006) en heden (2016) in de woonkernen die behoren tot de protestantse gemeente waar dit onderzoek zich op richt, zijn niet openbaar gepubliceerd. Ze zijn echter wel opvraagbaar bij de gemeente. De kerkelijke gemeente bedient woonkernen die onder twee burgerlijke gemeenten vallen. Beide burgerlijke overheden zijn benaderd met het verzoek om relevante cijfers te verstrekken waaraan in beide gevallen gehoor is gegeven.

Als gekeken wordt naar de inwoneraantallen en het aantal kerkleden van de protestantse gemeente uit dit onderzoek valt op dat zowel het inwoneraantal als het aantal kerkleden krimpt. De krimp van de protestantse gemeente is relatief echter veel groter dan de krimp van de bevolking in de directe omgeving van de kerkgemeenschap. Deze bevinding is gepresenteerd in tabel 3. Concluderend kan gesteld worden dat de protestantse gemeente onderhevig is aan het proces van secularisatie als het gaat om de organisatie en de betrokkenheid van haar leden.

Jaar	Inwoners Woonkern A	Inwoners Woonkern B	Inwoners Woonkern A + B	Aantal leden protestantse gemeente	% leden t.o.v. bevolking
1-1-2006	12464	2382	14846	864	5,8
1-1-2016	11509	2316	13825	729	5,3
Krimp	-955	-66	-1021	-135	
%	-7,4	-2,8	-6,9	-15,6	

Tabel 3: kerkleden t.o.v. inwoneraantallen

4.2.6 Randkerkelijk

Het spreken over binnen-, rand- en buitenkerkelijk werkt volgens Heitink (2007, p. 179) stigmatiserend. Mensen zijn immers niet op één positie vast te pinnen en kunnen zich gedurende hun leven ontwikkelen. De positie die zij innemen ten opzichte van de kerk is beweeglijk. Kerkordelijk

is het zelfs onjuist om te spreken van randkerkelijken. De kerk kent geen randkerkelijken, wel doopleden en belijdende leden (Artikel III). Men registreert niet of leden behoren tot de harde kern dan wel aan de rand van de kern. Waarom wordt in dit onderzoek dan toch gesproken over randkerkelijk? In de volgende alinea's wordt hier een antwoord op gegeven.

Van Wijnen en Barnard (2014, p.8) stellen dat de sociale context van adolescenten in grote mate de ontwikkeling van identiteit en geloof bepaalt. De context van adolescenten wordt echter niet vanzelfsprekend meer door de kerk bepaald. Er is geen duidelijk onderscheid meer te maken tussen de kerk als instituut en de wereld buiten dit instituut. Van Wijnen en Barnard onderkennen echter wel dat adolescenten losser of nauwer verbonden kunnen zijn met een lokale of nationale kerk (p.9).

Waar Heitink (2007, p. 180) niet spreekt van randkerkelijk, stelt hij wel dat mensen kunnen behoren tot de eigen kring of daarbuiten vallen. Los-vastverbindingen waar Van Wijnen en Barnard over spreken, impliceert op zijn minst een netwerk waar mensen in meerdere of mindere mate onderdeel van uit maken. Volgens Van Wijnen en Barnard (2014, p. 9) is er sprake van een mismatch tussen het aanbod van de kerk en de behoeften van de jeugd.

In dit onderzoek wordt gesproken over randkerkelijk, omdat het niet opgevat wordt als een statisch gegeven. De mate van betrokkenheid kan gedurende een mensenleven veranderen. Wanneer gesproken wordt van een positionering aan de rand is dat een perspectief van binnen uit. Wie van binnenuit kijkt, ziet de randen minder scherp, heeft minder sterk voor ogen wie zich aan de randen bewegen. Vanuit de kern van de gemeenschap gezien is de relatie zwak. Er is namelijk een behoefte om invulling te geven aan de relatie, hoewel dit doorgaans betekent dat daar weinig invulling aan gegeven wordt. Het is de vraag of mensen die vanuit de kerk gezien worden als 'randkerkelijk' zichzelf zo zien én of zij überhaupt nog wel een relatie met de kerk als instituut willen hebben. Deze mismatch tussen instituut en individu heeft doorgaans de uitwerking dat mensen aan de rand eenvoudig kunnen verdwijnen zonder dat men er acht op slaat. Het individu vindt het instituut immers niet belangrijk genoeg om het vertrek kenbaar te maken en het instituut weet het individu niet meer te bereiken. Juist bij deze praktijk wil het onderzoek aansluiten, met als doel om deze praktijk te kunnen veranderen. De term randkerkelijk staat hierbij niet in de weg, maar is juist behulpzaam. In dit onderzoek wordt iemand als randkerkelijk beschouwd als voldaan wordt aan alle volgende criteria:

- 1) iemand is gedoopt;
- 2) iemand geeft er de voorkeur aan om geen concrete invulling te geven aan het lidmaatschap wat zich uit op de volgende manieren:
 - i) geen of onvrijwillig kerkbezoek;
 - ii) geen of onvrijwillige deelname aan overige kerkelijke activiteiten.

Hierbij wordt buiten beschouwing gelaten of iemand zich op latere leeftijd heeft uitgeschreven bij de kerk.

- 3) iemand heeft geen of een laag ontwikkeld sociaal netwerk binnen de kerkelijke structuur. Dit betekent dat zogeheten '*peers*' waarmee het individu zich identificeert zich voornamelijk buiten de kerkelijke structuren bevinden.

Mocht aan één van deze drie criteria niet worden voldaan, dan is er geen sprake van randkerkelijkheid.

4.2.7 Adolescentie en volwassenheid

De World Health Organization (WHO) definieert de adolescentieperiode als de periode tussen de kindertijd en volwassenheid. Deze periode is tussen de 10 en 19 jaar (WHO, 24 november 2016). De belangrijkste kenmerken van de adolescentiefase zijn volgens de WHO als volgt omschreven:

“The process of adolescence is a period of preparation for adulthood during which time several key developmental experiences occur. Besides physical and sexual maturation, these experiences include movement toward social and economic independence, and development of identity, the acquisition of skills needed to carry out adult relationships and roles, and the capacity for abstract reasoning. While adolescence is a time of tremendous growth and potential, it is also a time of considerable risk during which social contexts exert powerful influences.”

(WHO, 24 november 2016)

Men wordt als volwassen beschouwd vanaf het 20^e levensjaar. Gezien de definitie van adolescentie is er in de volwassenheid sprake van fysieke en seksuele rijpheid, is men sociaal en economisch onafhankelijk en is er sprake van een ontwikkelde identiteit. De snelle lichamelijke, niet per se geestelijke, groei die de adolescentieperiode kenmerkt is tot een einde gekomen. Hetgeen betekent dat de volwassenheid door een grotere stabiliteit gekenmerkt wordt dan in de voorliggende periode.

5. Methode

5.1 Onderzoeksgroep

De onderzoeksgroep bestaat uit vijf respondenten. De selectie van de respondenten is in 2006 gemaakt (T_1). Alle respondenten stonden op dat moment ingeschreven als lid van dezelfde protestantse gemeente. Bij de selectie is gekeken naar twee variabelen, namelijk de frequentie van de kerkgang van de ouders en de frequentie van de kerkgang van de respondenten. Van een hoge frequentie wordt gesproken wanneer er sprake is van een minimale kerkgang van twee maal per maand. Van de lage frequentie is dus sprake wanneer de kerkgang beperkt blijft tot eenmaal per maand. Dit leverde een steekproef op zoals weergegeven in tabel 4.

Kerkgang van de respondenten	Kerkgang van de ouders	
	Laag frequent	Hoog frequent
Laag frequent	N=2	N=1
Hoog frequent	N.v.t.	N=2 (waarvan 1 randkerkelijk)

Tabel 4: Steekproef onderzoekspopulatie 2006 (T_1)

De verdeling van de steekproef zoals gepresenteerd in tabel 4 vraagt nog om nadere toelichting. Respondenten die zelf een hoogfrequente kerkgang hadden er waarvan de ouders een laag frequente kerkgang hadden, waren destijds niet te vinden. Dit is de reden dat er geen respondenten zijn opgenomen in het onderzoek die voldoen aan deze criteria. Verder is het mogelijk om de cel waarin zowel de respondenten als de ouders een hoogfrequente kerkgang hebben verder te nuanceren. De hoogfrequente kerkgang van de respondenten kwam namelijk niet alleen voort uit eigen motivatie. Dat was slechts bij één van de respondenten het geval. De andere ($N = 1$) werd door de ouders verplicht om minimaal twee maal per maand mee te gaan naar de kerk.

De respondenten varieerden ten tijde van T_1 in leeftijd van 15 jaar tot 19 jaar. De gemiddelde leeftijd was 17 jaar. Bij het samenstellen van de onderzoeksgroep is het geslacht buiten beschouwing gelaten. De verdeling tussen mannen ($N=4$) en vrouwen ($N=1$) is daardoor niet evenredig. In dit verband dient tevens opgemerkt te worden dat twee respondenten een tweeling waren. Zij zijn gelijktijdig geïnterviewd.

In principe zijn alle respondenten die ten tijde van T_1 hebben deelgenomen opnieuw in het onderzoek van 2016 (T_2) geïnccludeerd. Ten tijde van T_2 is het niet meer mogelijk om de onderzoeksgroep samen te stellen aan de hand van de frequentie van kerkgang. De selectie heeft immers 10 jaar geleden plaatsgevonden. Het is de vraag of deze variabelen (kerkgang van de ouders en de kerkgang van de respondenten) in de loop der tijd een ontwikkeling hebben doorgemaakt.

5.2 Data verzameling en analyse

5.2.1 Procedure T_1

De interviews in de periode van T_1 zijn gehouden tussen 21 juli 2006 en 8 oktober 2007. De onderzoeker kon relatief eenvoudig met de respondenten in contact komen, omdat namen en adressen bekend waren vanuit het ledenbestand van de kerkgemeenschap. Met de kerkgaande respondenten bestond een relatie in de zin dat onderzoeker en respondenten elkaar met enige regelmaat troffen rondom en tijdens de kerkdiensten. Voor respondenten die bij de kerkgemeenschap afhaakten, gold dat de onderzoeker hun namen wist te herinneren, waardoor

adresgegevens op te vragen waren. Tevens was bij de onderzoeker de veronderstelling aanwezig dat de respondenten in staat waren om iets te vertellen over hun leven en opvattingen in relatie tot hun levensbeschouwelijke opvattingen en de kerk.

De onderzoeker heeft respondenten telkens benaderd met de vraag of zij een uur tijd vrij wilden maken voor een interview. Het interview zou gaan over hun mening over de kerk. Bij voorkeur zou het gesprek plaatsvinden in de eigen thuissituatie. De voorwaarde was echter dat het gesprek plaats kon vinden zonder dat anderen zich in het gesprek zouden kunnen mengen en op deze wijze de inhoud van het gesprek konden beïnvloeden. Om deze reden heeft één gesprek plaatsgevonden in een andere context. In dit geval is uitgeweken naar het bijgebouw van de kerk en heeft het gesprek plaatsgevonden in het 'jeugdhonk'.

Aan het begin van elk interview is de afspraak gemaakt dat de situatie zoals die was geaccepteerd werd. Als een respondent niet meer naar de kerk ging, was het niet de bedoeling om hem of haar over te halen weer vaker te komen. De onderzoeker maakte duidelijk aan de respondenten dat het ging om de situatie te begrijpen en te achterhalen wat de oorzaken en redenen waren van het ontstaan ervan. Daarnaast werd de afspraak gemaakt dat er een verslag opgesteld werd van het interview, en dat de respondenten dit eerst mochten lezen, en waar nodig mochten corrigeren, voordat het met anderen gedeeld zou worden. De onderzoeker maakte duidelijk dat het de bedoeling was om de verslagen geanonimiseerd te delen met de kerkenraad. Dit is later ook gebeurd. De afspraken en de bedoelingen van het interview zijn mondeling met de respondenten besproken en niet op schrift vastgesteld.

De verslagen van de gehouden interviews zijn telkens binnen een week na het interview gemaakt. Destijds zijn van de interviews (helaas) geen geluidsopnames gemaakt. De verslagen zijn dus uit het geheugen opgetekend. Om deze reden is aan de respondenten gevraagd om de verslagen te controleren op vorm en inhoud en per mail te laten weten of zij akkoord gingen met de inhoud. Om te voorkomen dat het gespreksverloop bij zowel de onderzoeker als de respondenten te ver weg zou zakken uit het geheugen, was het streven naar een geschreven uitwerking van de gesprekken op een zo kort mogelijke termijn. De gespreksverslagen zijn samenvattingen van de gesprekken die waren gevoerd. Het is dus geen woordelijk verslag. Wel is getracht om in de verslaglegging aan te sluiten bij het gebruikte vocabulaire van de respondent en in de sfeer te blijven van het gesprek. Telkens wanneer het verslag aan de respondenten is voorgelegd, is de vraag gesteld of zij het wilde controleren op de volgende punten:

- 1) klopt het verslag met hetgeen is gedeeld?
- 2) is het verslag volledig of zijn er zaken vergeten?
- 3) is het verslag in overeenstemming met de sfeer waarin het gesprek heeft plaatsgevonden? Met andere woorden, klopt het met hoe de dingen gezegd zijn?

Op aanwijzing van één van de respondenten zijn er enkele aanpassingen in het betreffende verslag gemaakt. In de overige gevallen konden de respondenten zich vinden in de verslaglegging.

De gesprekken hadden het karakter van een semigestructureerd interview. Het betekent dat de openingsvraag altijd hetzelfde was. Deze luidde: "Kun je me uitleggen waarom de situatie is zoals die is als het gaat om je kerkbezoek?". Verder kwamen verleden, heden en toekomst aan de orde. Er waren geen vooraf vastgestelde thema's die besproken werden. Het betekende dat de respondent

voor een groot deel de inhoud van het gesprek bepaalde. De onderzoeker volgde de thema's die de respondent aanreikte en maakte ter plekke de keuze om al dan niet dieper in te gaan op bepaalde onderwerpen door door te vragen of dit juist niet te doen.

5.2.2 Procedure T₂

De respondenten die hebben deelgenomen aan het onderzoek ten tijde van T₁ zijn opnieuw geïnccludeerd voor het onderzoek. Respondenten zijn opgespoord via Social Media of benaderd via hun ouders. Wanneer contact ontstond na een eerste verzoek, zijn de respondenten geïnformeerd over de aard van het onderzoek. Voorafgaand aan het interview kregen zij schriftelijke informatie met betrekking tot de doelstellingen van het onderzoek, de wijze waarop zij invloed uit konden oefenen op de informatie die gedeeld wordt met derde partijen en hoe en waar schriftelijke verslaglegging en geluidsbestanden worden opgeslagen. De brief met deze informatie is opgenomen in bijlage 5. Het '*informed consent*' (bijlage 6) wordt door de respondenten ondertekend om aan te geven dat zij de inhoud hebben gelezen en begrepen, en instemmen met deelname aan het onderzoek.

Van de vijf respondenten hebben vier (80%) zich bereid verklaard om deel te nemen aan het onderzoek. De vijfde respondent heeft ook na herhaaldelijke benadering via Social Media niet van zich laten horen. Voor het onderzoek heeft dit echter geen grote nadelige consequenties. Alle cellen zoals weergegeven in Tabel 4, zijn opnieuw in dit onderzoek vertegenwoordigd. Het betekent dus dat de resultaten van het huidige onderzoek (T₂) goed vergeleken kunnen worden met de resultaten van tien jaar geleden (T₁).

In tegenstelling tot wat ten tijde van T₁ is gedaan, zijn er geluidsopnamen van de interviews gemaakt. Dit is gebeurd met een digitale voicerecorder zodat de geluidsbestanden op de computer kunnen worden opgeslagen. Van deze geluidsbestanden is telkens een woordelijk transcript gemaakt. Eén respondent had vooraf de voorkeur uitgesproken om aan één interview deel te nemen. Om toch alle vragen beantwoord te krijgen is de duur van dát interview daarom wat langer geweest. De interviews zijn telkens bij de respondenten thuis gevoerd en zijn afgenomen in de periode 4 tot en met 25 februari 2017. Tussen het eerste en het tweede interview zat telkens een periode van twee à drie weken. De opzet van de vragenlijst zoals beschreven in paragraaf 5.3 is tijdens deze interviews gevolgd. De belangrijke meta-data met betrekking tot de interviews staan opgenomen in tabel 5.

	R1	R2	R3	R4
Datum interview	4 februari 2017	6 februari 2017	13 februari 2017	9 februari 2017
Duur interview 1	2:05 uur	1:43 uur	2:27 uur	1:44 uur
Datum interview	25 februari 2017	20 februari	n.v.t.	23 februari 2017
Duur interview 2	1:19 uur	1:59 uur	n.v.t.	1:35 uur

Tabel 5: meta-data interviews

5.3 Constructie van de vragenlijst

Om betrouwbaarheid, validiteit en vergelijkbaarheid van de vragenlijst te bevorderen, verdient het gebruik van vragenlijsten die hun waarde in eerder onderzoek reeds hebben bewezen de voorkeur. Het neemt echter niet weg dat enkele vragen zijn aangepast om de relevantie voor dit onderzoek te waarborgen. De basis voor de vragenlijst wordt gevonden bij onderzoek van Visser-Vogel (2015, pp. 207-212) en is in lijn met verschillende vragenlijsten en publicaties, namelijk die van Marcia (Bewerking door Archer & Waterman, 1993, pp. 318-333), McAdams (2008) en Fisherman (2011). Deze bronbestanden zijn uiteraard geraadpleegd voor de definitieve samenstelling van de vragenlijst

voor dit onderzoek (zie bijlage 8: Vragenlijst interview 1 en 2). In deze bijlage is ook aangegeven welke vragen relevant zijn voor het beantwoorden van de verschillende deelvragen.

Visser-Vogel (2015) maakt gebruik van twee interviews. De interviews kennen een thematische opbouw volgens onderstaand schema (Tabel 6). Deze indeling is overgenomen voor de vragenlijst van het huidige onderzoek.

Interview 1: <i>Religieuze identiteit</i>	Deel 1: <i>Religieuze identiteit</i>
	Deel 2: <i>Religieuze identiteitsontwikkeling</i> <ul style="list-style-type: none"> - autobiografie, - exploratie, - overige vragen.
Interview 2: <i>Rollen in Sociale context</i>	Deel 1: <i>Rollen van anderen in religieuze identiteitsontwikkeling</i>
	Deel 2: <i>Rol in de maatschappij</i> de respondent in relatie tot: <ul style="list-style-type: none"> - anderen, maatschappij, - politiek, - overige vragen.

Tabel 6: interviewschema

De vragenlijst van Visser-Vogel (2015) is aangepast op het concept randkerkelijk. Waar Visser-Vogel onderzoek heeft gedaan naar 'orthoprax moslims', wordt nu onderzoek gedaan naar een groep die zichzelf niet sterk identificeert met een religieuze stroming. Om deze reden is de vragenlijst aangepast naar het meer neutrale 'levensbeschouwelijke overtuiging'. Verder is het onderzoek in die zin uniek dat materiaal van 10 jaar geleden betrokken is in de vragenlijst. Er is een aantal vragen aan de vragenlijst toegevoegd om hierop in te gaan (interview 1 deel 2). Als gevolg hiervan wordt niet alleen gekeken naar het verleden dat uit het geheugen moet worden 'opgevist', maar kan juist een meer adequate interpretatie gegeven worden van wat men feitelijk heeft gezegd en de ontwikkeling die daarna heeft plaatsgevonden. Het zorgt er voor dat enkele vragen niet één op één overgenomen zijn van de vragenlijst die Visser-Vogel heeft gebruikt. Dit heeft een verwaarloosbare consequentie voor de vergelijkbaarheid van de vragenlijsten. In het ene geval is immers het geheugen bevraagd en in het andere geval een feitelijk verslag waarmee men nu opnieuw na tien jaar geconfronteerd wordt. Deze opzet beïnvloedt de betrouwbaarheid van het huidige onderzoek in positieve zin. Het geheugen is immers geen betrouwbare informatiebron. Zeker niet als het gaat om het verleden van tien jaar en langer geleden.

Het begrip randkerkelijk wordt binnen de context van het kerkelijke instituut veelvuldig gebruikt. Het is echter de vraag hoe de respondenten zelf denken over deze term en wel of niet van toepassing vinden op zichzelf. Om deze reden is hierover een extra vraag toegevoegd aan de vragenlijst.

5.5 Analyse

Voor kwalitatief onderzoek zijn verschillende benaderingen denkbaar. Gezien het feit dat voor dit onderzoek alleen voor identiteitsvorming getoetste theorieën bekend zijn, maar nog weinig bekend is over de doelgroep, is het van belang om gebruik te maken van een analyse die theorie-vormend kan zijn. Braun en Clarke (2006, p. 78) stellen dat een thematische analyse als een fundamentele methode gezien moet worden. Visser-Vogel (2015, p. 99) heeft met succes gebruik gemaakt van deze methode bij het analyseren van de vragenlijst.

Thematische analyse is bedoeld om patronen te identificeren, te analyseren en te rapporteren die in de data aanwezig zijn (Brown & Clarke, 2006, p. 79). Deze methode is met name geschikt wanneer geen voorgeschreven analyses voorhanden zijn of wanneer nog weinig bekend is over een onderwerp. Dat wil zeggen dat in deze methode geen hypothesen worden getoetst, maar dat de onderzoeker data slechts met de onderzoeksvragen in gedachten tegemoet treedt (Hansen, 2006, p. 149). Braun en Clarke (2006, pp. 86-93) beschrijven een zes-stappenplan voor thematische analyse welke zijn:

- 1) De data verkennen en er vertrouwd mee raken;
- 2) Initiële codes aanmaken;
- 3) Zoeken naar thema's;
- 4) De thema's toetsen en herzien;
- 5) De thema's definiëren en benoemen;
- 6) Rapporteren.

Bovenstaande zes stappen zijn gevolgd met in achtneming van de instructies van Braun en Clarke (2006). Nadat de transcripten gemaakt zijn, zijn de teksten een aantal keer door de onderzoeker gelezen. Voor de analyse van de data is gebruik gemaakt van het programma Atlas.TI versie 8.0. Bij het aanmaken van de initiële codes is gebruik gemaakt van open codering. Hierbij zijn de onderzoeksvraag en de daaruit voortvloeiende deelvragen leidend geweest om te voorkomen dat een onwerkbaar hoeveelheid codes werden aangemaakt. In de praktijk betekende dit dat zin voor zin is bepaald welke onderwerpen aan de orde kwamen. Op basis van deze analyse per zin is telkens bepaald welke betekenisvolle eenheden geselecteerd konden worden. Gedurende het proces van coderen zijn codes samengevoegd en hernoemd. Dit bevorderde een grotere samenhang tussen codes. Nadat de volledige tekst van codes is voorzien, zijn codes door de onderzoeker gegroepeerd en verder samengevoegd. Op deze manier is het aantal codes in eerste instantie terug gebracht tot een beheersbaar aantal.

Teksteenheten hebben geregeld meerdere codes gekregen. Uitgangspunt was telkens dat meerdere zinnen met een duidelijk verband dezelfde code kregen. In dat grotere verband komen echter geregeld meerdere onderwerpen aan de orde, omdat respondent bijvoorbeeld verbanden legt of een opeenvolging van gebeurtenissen aaneenschakelt. De combinatie van codes is op deze manier behulpzaam om verbanden op het spoor te komen.

Vervolgens is de onderzoeker op zoek gegaan naar thema's, stap drie van zes van het proces van Braun en Clarke. Dit heeft hij samen gedaan met collega's die actief zijn in het kerkelijk jeugdwerk. Op deze manier wordt door peer-review de kwaliteit van het onderzoek vergroot. Bovendien vergroot het de betrouwbaarheid van het onderzoek. De onderzoeker had al een aantal thema's benoemd, maar op basis van inhoudelijke vragen en feedback zijn de titels van thema's gewijzigd. Tevens is onderscheid aangebracht in typen codes. Waar sommige initiële codes een proces

aangaven zoals 'coping', exploratie of 'identiteitsvorming', gaven andere codes veel meer onderwerpen aan, zoals bijvoorbeeld 'opvoeding', 'zelf-verstaan' of 'gesprekken in sociaal netwerk'. Op basis van deze constatering door één van de collega's is bediscussieerd hoe hier effectief mee omgegaan kon worden. Tijdens dit gesprek ontstond het inzicht dat de codes die een proces aanduiden vooral terug te voeren waren op de theorie van identiteitsvorming (Marcia 1980). Tevens bracht deze discussie het inzicht dat slechts de aanwezige exploratie en de aanwezige commitment gecodeerd konden worden in de tekst. Immers, dat wat afwezig is, kan niet van een code voorzien worden. De vraag welke identiteits-status door een respondent bereikt is, kan dus niet alleen voortvloeien uit de transcripten, maar is ook een interpretatie ervan. Om deze reden zijn de initiële codes met betrekking tot exploratie en commitment uit de transcripten verwijderd.

Op basis van dit proces zijn zes thema's gevonden in de data. Dit zijn:

- 1) Zelfpositionering en –realisatie;
- 2) Levensbeschouwelijke opvattingen;
- 3) Maatschappelijke oriëntatie;
- 4) Beeld en ervaringen kerkelijke context;
- 5) Pedagogisch klimaat;
- 6) Life-events.

Elk thema kent drie à zeven codes die met elkaar samenhangen. Nadat de thema's en codes zijn vastgesteld, zijn deze getoetst (stap vier van zes, Braun en Clarke). Ten eerste heeft de onderzoeker gecontroleerd of de codes inderdaad pasten. Dit heeft een enkele keer tot een herziening van codes geresulteerd. Ook zijn wijzigingen in de omvang van tekstfragmenten aangebracht. Hierna is aan een collega met onderzoekservaring gevraagd om steekproefsgewijs te kijken of zij dezelfde codes zou toekennen aan tekstfragmenten. Dit leverde het inzicht op dat de onderzoeker consequent en consistent heeft gecodeerd. In een enkel geval leverden tekstfragmenten nog enkele vragen op. Er was een code toegekend of juist niet. Het bleek dat de onderzoeker goed kon onderbouwen waarom bepaalde keuzes gemaakt zijn. Daarin werd overeenstemming gevonden. Dit gaf aanleiding om de code 'normen en waarden' wat vaker toe te voegen in de tekst. De onderzoeker had deze code slechts in die gevallen toegekend als de normen en waarden expliciet benoemd waren of als het ging om gedragingen in het maatschappelijk verkeer. De controle liet zien dat respondenten veel vaker iets weergeven van wat zij als norm hanteren. Dit is aangepast in de codering.

5.6 Definiëring van de thema's

De laatste stap in de fase van analyseren wordt gevormd door het definiëren en benoemen van belangrijke thema's. Per thema wordt hier eerst een beschrijving gegeven van de codes die tot hetzelfde thema behoren. Vervolgens wordt afgesloten met een beschrijving waarom deze groep van codes tot hetzelfde thema behoren. Dit is de definiëring van het thema.

5.6.1 Zelfpositionering en –realisatie

De codes die tezamen het thema 'zelfpositionering en –realisatie' vormen zijn de volgende:

- 1) 'maatschappelijke ladder', 2) 'zelf-verstaan', 3) 'individualisme', 4) 'anders zijn', 5) 'helpen en verantwoordelijkheid' en 6) 'welbevinden'.

Het valt op dat de respondenten veel vertellen over hun werk en de keuzes die zij gemaakt hebben ten aanzien van hun carrière. Zij bekleden en ambiëren een positie op de maatschappelijke ladder.

Daar waar fragmenten iets weergeven van duidelijke keuzemomenten op het innemen van een positie is de code **‘maatschappelijke ladder’** gegeven.

Het blijkt niet voor elke respondent even eenvoudig te zijn om de eigen levensbeschouwelijke identiteit te ‘labelen’. In het narratief van respondenten komt wel telkens iets aan de orde over de wijze waarop zij zichzelf zien en hoe zij de kern van wie zij zijn opvatten. Fragmenten die hier iets over zeggen hebben de code **‘zelf-verstaan’** gekregen.

Respondenten geven geregeld aan dat ze zich niet door anderen willen laten beperken in hun eigen keuzes of anderen niet willen veroordelen om de keuzes die zij maken. Hier worden woorden als respect gebruikt voor de mening en het gedrag van een ander. Daarnaast gaat het hier om zaken als zelfbeschikking, vrijheid van meningsuiting en het nastreven van eigen doelen. Het individu staat hierbij op de voorgrond en soms, maar lang niet altijd, op gespannen voet met belangen van anderen. Fragmenten die voldoen aan deze kenmerken hebben de code **‘individualisme’** gekregen.

Identiteit heeft te maken met onderscheid maken. Men behoort tot de éne categorie en niet tot de andere. Daar waar mensen zich anders voelen is de identiteit, of de wording ervan, in het geding. Respondenten geven geregeld iets weer van zaken waarin zij verschillen met anderen in hun eigen omgeving of de maatschappij als geheel. Daar waar respondenten uitleggen waarin zij verschillen ten opzichte van een ander, is de code **‘anders zijn’** gegeven.

Respondenten leggen op verschillende momenten in de interviews uit voor wie of waarvoor zij zich verantwoordelijk voelen. Dit zegt iets over hoe zij zichzelf positioneren in het maatschappelijk verkeer, of hoe zij vinden dat zij het eigenlijk zouden moeten doen. Passages waar iets wordt weergegeven van hulp aan anderen of het op zich nemen van een maatschappelijke verantwoordelijkheid hebben de code **‘helpen en verantwoordelijkheid’** gekregen.

Het nastreven van geluk, comfort en aanvaarding van tegenslag komt in de gesprekken geregeld terug. Elke respondent gaat daar op een eigen manier mee om. Wat dit alles bindt, is dat het gaat om een bepaalde mate van welbevinden die wordt nagestreefd. Om deze reden zijn tekstgedeelten waar hier iets over gezegd wordt gemarkeerd met de code **‘welbevinden’**.

Door vrienden, collega’s en kennissen wordt een positie in de maatschappij verleend. Daar waar respondenten iets weergeven van hun sociale netwerk is de code **‘sociaal netwerk’** toegekend. Hierbij dient aangetekend te worden dat familierelaties strikt genomen ook tot het sociale netwerk van de respondenten gerekend kunnen worden. Echter, familiebanden functioneren doorgaans toch anders dan het netwerk daarbuiten. Om deze reden is ervoor gekozen om de familiebanden bij deze code buiten beschouwing te laten. Dit gedeelte van het netwerk is gecodeerd als ‘familiebanden’ en maakt onderdeel uit van het thema ‘pedagogisch klimaat’.

De verschillende codes die dit thema vormen hebben met elkaar gemeen dat het gaat om het innemen van een bepaalde sociale positie in het persoonlijke netwerk van de respondent of in de maatschappij als groter geheel. Daarnaast wordt deze positie ook actief gerealiseerd of nagestreefd door respondenten.

5.6.2 Levensbeschouwelijke opvattingen

De codes die tezamen het thema ‘levensbeschouwelijke opvattingen’ vormen zijn de volgende: 1) ‘overtuigingen’, 2) ‘onzichtbare hogere macht’, 3) ‘kwetsbaarheid en kracht’, 4) ‘normen en waarden’, 5) ‘zingeving’ en 6) ‘levensvragen’.

Tijdens de interviews hebben de respondenten heel wat stellingen geponeerd en meningen gegeven. In veel gevallen geven deze stellingen of getuigenissen iets weer van hun levensbeschouwelijke opvattingen. Dat wil zeggen, het geeft iets weer van hoe zij het leven of religieuze verhalen begrijpen. Dergelijke uitspraken zeggen iets over hoe het leven zou moeten zijn, of hoe het voor hen is. Het zijn telkens uitspraken waar verschillend over gedacht kan worden, daarom is hier gekozen voor de code **‘overtuigingen’**.

“Iets”, “kracht”, “energie”, “God”, tijdens de interviews kwamen uiteenlopende beschrijvingen met verschillende waarderingen aan de orde. Wat ze met elkaar gemeen hebben is dat het gaat om een onzichtbare hogere macht die wel of niet ervaren kan worden. Uitspraken die hier betrekking op hebben, zijn gecodeerd als **‘onzichtbare hogere macht’**.

In het leven van de respondenten komen zaken naar voren die gekenmerkt worden door kwetsbaarheid aan de ene kant, en de kracht om door te gaan aan de andere kant. Dat waar de kwetsbaarheid mee te maken heeft en waar de kracht her- of gevonden wordt, zegt iets over de levensbeschouwelijke opvattingen van de respondenten. Hun uitleg of weergave hiervan heeft de code **‘kwetsbaarheid en kracht’** gekregen.

Respondenten geven er in de interviews blijk van bepaalde normen en waarden te hebben. Soms benoemen de respondenten uitspraken expliciet als een weergave van normen en waarden, maar lang niet altijd. Bij het aanbrengen van de code **‘normen en waarden’** heeft de onderzoeker gekeken of bepaalde uitspraken iets weergeven van de normen en waarden van de respondent.

Het leven wordt betekenis gegeven, of de gebeurtenissen die het leven kenmerken wordt zin gegeven. Het gaat hier niet alleen om de betekenis die gevonden is, maar ook om de zoektocht als en wanneer die plaatsvindt. Het woord ‘diepgang’ is hierbij bijvoorbeeld ook aanleiding geweest om tekstgedeelten aan te duiden met de code **‘zingeving’**.

De vragen naar het leven, en de gebeurtenissen in het leven waarvan respondenten tijdens de interviews blijk hebben gegeven, zijn aangemerkt met de code **‘levensvragen’**. Hierbij dient opgemerkt te worden dat respondenten deze vragen lang niet altijd benoemd hebben als levensvraag waar zij actief mee bezig zijn. Hier geldt dat de onderzoeker de vraag die gerapporteerd is, heeft geïnterpreteerd als levensvraag vanwege het karakter van de vraag.

De codes die het thema ‘levensbeschouwelijke opvattingen’ vormen hebben met elkaar gemeen dat het gaat om de diepere waarden van het leven en de wijze waarop het leven volgens respondenten geleefd moet worden.

5.6.3 Maatschappelijke oriëntatie

De codes die tezamen het thema ‘maatschappelijke oriëntatie’ vormen zijn de volgende: 1) ‘politieke overtuigingen’, 2) ‘duurzaamheid’ en 3) ‘sociaal klimaat’.

De maatschappij wordt beïnvloed door politiekbestuur en wereldgebeurtenissen zoals aanslagen, klimaatverandering en toestroom van vluchtelingen. Respondenten hebben hier een mening over, maar laten zich door dit samenspel ook beïnvloeden. Daar waar respondenten blijk geven van overtuigingen die zij hebben die politiek van aard zijn is de code **‘politieke overtuigingen’** toegekend.

Duurzaamheid komt naar voren als een apart politiek thema. Passages waar respondenten het onderwerp duurzaamheid aansnijden hebben de code **‘duurzaamheid’** gekregen. Duurzaamheid

betekent in dit verband zorg voor het milieu, beheersen van de klimaatverandering en behoud van biodiversiteit. Ook het eigen gedrag met het oog hierop is met deze code aangemerkt.

Belangrijke politieke thema's die respondenten aandragen zijn zorg voor ouderen, bevorderen van maatschappelijke participatie van zwakkeren in de samenleving en algemene voorzieningen zoals gezondheidszorg. Het zijn vaak onderwerpen die thuishoren bij de verzorgingsstaat. Aan de andere kant zeggen zij ook iets over sociale verhoudingen in de maatschappij. Daar waar respondenten iets zeggen over de manier waarop we in Nederland met elkaar omgaan of om zouden moeten gaan is de code '**sociaal klimaat**' gegeven.

In het thema 'maatschappelijke oriëntatie' gaat het om aspecten die buiten de directe invloedssfeer van respondenten liggen, maar wel consequenties hebben voor de maatschappij waarin we leven en daarmee ook op het leven van de respondenten.

5.6.4 Beeld en ervaringen kerkelijke context

De codes die tezamen het thema 'beeld en ervaringen kerkelijke context' vormen zijn: 1) 'connectie kerk', 2) 'match – mismatch', 3) 'dominante cultuur', 4) 'rituelen', 5) 'nut – meerwaarde' en 6) 'christelijke traditie'.

Waar respondenten vertellen over hun lidmaatschap van de kerk of het opzeggen daarvan, kerkbezoek, contact met vertegenwoordigers van de kerk of het ontbreken daarvan is de code '**connectie kerk**' toegevoegd.

Respondenten geven op verschillende manieren aan dat kerk, geloof en specifieke aspecten van de christelijke sub-cultuur in de omgeving hen wel, of juist niet passen. Het gaat om overtuigingen en gedragingen waarmee zij in aanraking komen. Als zij uitleggen of aangeven dat dit volgens hen wel of niet past bij hun eigen overtuigingen en levensstijl, is de code '**match – mismatch**' gegeven aan deze fragmenten.

De kerkgemeenschap waar de respondenten ten tijde van T₁ toebehoorden, ligt in een gebied waar aan de ene kant een dominante orthodoxe protestantse cultuur zichtbaar is en aan de andere kant een dominante Rooms Katholieke cultuur. Respondenten geven blijk van hun perceptie van deze dominante culturen. De fragmenten waar respondenten deze dominante beelden delen, hebben de code '**dominante cultuur**' gekregen.

Respondenten rapporteren hoe rituelen onderdeel waren of zijn in hun leven. Het gaat dan in het bijzonder om bidden, Bijbel lezen en dopen. Daarnaast geven respondenten ook aan eigen (niet-specifiek christelijke) rituelen te hebben ontwikkeld. Gelet is op het feit dat het een terugkerend vast patroon is in handelingen die op vaste momenten worden uitgevoerd. Of dat respondenten zelf expliciet benoemen dat het voor hen een ritueel is. In deze gevallen is de code '**rituelen**' toegekend.

De fragmenten waar iets gezegd is over de Christelijke feesten of over de doop zijn gecodeerd met de code '**christelijke traditie**'.

Het thema Beeld en ervaring kerkelijke context wordt gekenmerkt door verschillende percepties en ervaringen van de kerkelijke gemeenschap waar respondenten ten tijde van T₁ deel van uit maakten en de kerk in het algemeen die bepalend zijn voor de mate van verbondenheid met de kerk als instituut en geloofswaarden.

5.6.5 Pedagogisch klimaat

De codes die tezamen het thema 'pedagogisch klimaat' vormen zijn de volgende: 1) 'familiebanden', 2) 'opvoeding' en 3) 'religiositeit ouders'. De code 'opvoeding' kent daarnaast drie sub-codes, te weten: 1) 'bagage', 2) 'vrijheid – beperking' en 3) 'gesprekken ouder-kind'.

Tijdens die interviews hebben respondenten informatie gegeven over de samenstelling van de familie en het gezin. In deze verbanden hebben zij een positie die zij op een bepaalde manier ervaren. Daarnaast geven zij weer hoe zij de relaties in de familie en het gezin (hebben) ervaren. Aan de passages waar hierover iets gerapporteerd wordt, is de code **'familiebanden'** gegeven.

In de jeugd van respondenten is 'bagage' meegegeven. Er zijn belangrijke normen en waarden bijgebracht en er is gestuurd op wenselijk en onwenselijk gedrag. Hierdoor hebben respondenten enerzijds vrijheid ervaren en anderzijds hebben zij zich beperkt gevoeld. Daarnaast hebben respondenten het regelmatig over gesprekken met hun ouders. Dit valt allemaal onder de code **'opvoeding'**.

Waar respondenten iets weergeven over de 'bagage' die zij van huis uit hebben meegekregen, is de sub-code **'bagage'** gegeven. Strikt genomen zouden ook gesprekken tussen ouder en kind gevat kunnen worden onder deze code, maar gesprekken bleken een dermate grote en belangrijke categorie te vormen dat ervoor is gekozen om deze een aparte sub-code toe te kennen, namelijk **'gesprekken ouder-kind'**. Deze gesprekken beperkten zich niet tot de jeugd. Ook in hun jongvolwassenheid vinden er gesprekken plaats tussen de respondenten en hun ouders. Bij de codering zijn ook de gesprekken die tot op de dag van vandaag gevoerd worden betrokken. In hun jeugd mochten respondenten bepaalde dingen niet of moesten juist, waar andere zaken aan hen zelf werden overgelaten. Voor een deel werd dit bepaald door de wijze waarop respondenten de christelijke cultuur hebben ervaren door algemene verwachtingen in de cultuur. Daarnaast is dit beïnvloed door hun ouders. De gedeelten waar respondenten vertellen over wat moest, mocht en werd verwacht is gecodeerd als **'vrijheid – beperking'**.

Respondenten hebben informatie gegeven met betrekking tot de kerkelijke betrokkenheid van hun ouders en de wijze waarop hun ouders invulling geven aan hun geloof. Het gaat hier niet alleen om de praktijken en rituelen, maar ook om de geloofsinhouden. De betreffende passages zijn gecodeerd als **'religiositeit ouders'**.

Het thema 'pedagogisch klimaat' kent een zwaartepunt bij de fase waarin respondenten nog thuis woonden en werden opgevoed, maar het beperkt zich daar niet toe. Het gaat om alles wat te maken heeft met de wijze waarop in de familie en het gezin met elkaar werd, en wordt, samengeleefd.

5.6.6 Life-events

De codes die tezamen het thema 'life-events' vormen zijn de volgende: 1) 'scheiding – breuk significante ander', 2) 'ziekte – overlijden', 3) 'relatievorming – trouwen', 4) 'verhuizing – woonsituatie' en 5) 'depressie'.

Respondenten rapporteren over verbroken relaties met hun partner of breken met één van hun ouders. Daar waar zij spreken over deze breuk en de gevolgen daarvan in hun leven is de code **'scheiding – breuk significante ander'** gegeven.

Familieleden, vrienden en kennissen van respondenten zijn overleden of ernstig ziek. Ook zijn respondenten zelf ziek geweest wat gevolgen heeft voor hun dagelijks functioneren. Er is

onderscheid te maken tussen fysieke gezondheid en psychische gezondheid. Eén van de respondenten heeft een depressie doorgemaakt. De fragmenten die iets zeggen over fysieke en psychische gezondheid van respondenten zelf of hun dierbaren en het overlijden van dierbaren zijn gecodeerd met **‘ziekte – overlijden’**.

Het aangaan van een liefdesrelatie of de bevestiging daarvan met een huwelijk is voor respondenten een belangrijke levensgebeurtenis. De gedeelten waar respondenten hier iets over vertellen, is gecodeerd met **‘relatievorming – trouwen’**.

Respondenten vertellen over de momenten in hun leven waarop zij verhuisd zijn en welke gevolgen dit voor hen had. Tevens leggen zij uit hoe hun (huidige) woonsituatie bepalend is voor hun leven. Deze informatie heeft de code **‘verhuizing – woonsituatie’** gekregen.

Het thema ‘life-events’ wordt gevormd door belangrijke gebeurtenissen in de levens van respondenten die in zekere zin stressvol zijn.

5.6 Concepten

De concepten die aan de orde zijn geweest in het theoretisch kader zijn bij de thematische analyse in principe niet leidend. Dat betekent dat vooraf niet is aangenomen dat deze concepten aanwezig zijn. Er wordt dus geen hypothese getoetst. Het betekent echter niet dat de concepten niet van belang zijn bij de thematische analyse. De verworven kennis zorgt ervoor dat de onderzoeker sensitief gemaakt is voor deze concepten en is daardoor sneller of eenvoudiger bepaalde thema’s op het spoor gekomen. Identiteitsvorming, proleptische identiteit en narratieve benadering worden om deze reden dan nu ook benoemd en ook wordt aangegeven hoe hiermee is omgegaan in de thematische analyse.

5.6.1 Identiteitsvorming

De identiteitsvorming volgens Marcia zoals weergegeven in tabel 2 (p. 11) van dit onderzoeksverslag laat zien dat de identiteits-statussen bepaald worden door twee factoren, namelijk een ervaren crisis of de afwezigheid daarvan én het commitment ten aanzien van deze crisis. Het is voor de analyse van de vragenlijst dus van belang om na te gaan of de respondent vertelt over een ervaren crisis en of daarna (een bepaalde mate van) commitment is ontstaan. Waterman en Archer (1993, pp. 241-270) geven voor de vragenlijst een handleiding voor het scoren van de verschillende items waarbij specifieke richtlijnen bestaan voor exploratie (crisis) en commitment. Deze richtlijnen zijn vooral van belang bij de interpretatie van de onderzoeksdata. Zoals aangegeven zijn codes in de transcripten gedeeltelijk behulpzaam, omdat slechts aangegeven kan worden van zaken die aanwezig zijn en niet datgene wat afwezig is. Codering van aanwezige exploratie en aanwezige commitment zorgt er dus voor dat dit overgewaardeerd wordt. Door de data kritisch te bevragen wordt het accent gelegd op zowel de aan- en afwezigheid van exploratie en commitment.

5.6.2 Proleptische identiteit

De proleptische identiteit is een aspect waar in de analyse bijzondere aandacht aan is geschonken. De vraag is of hier sporen van aanwezig zijn in de onderzoeksgegevens. Als deze aanwezig zijn, zullen deze uiteraard in verband worden gebracht met de onderzoeksvraag en aan deelvraag 1 in het bijzonder. De proleptische identiteit zoals beschreven en gedefinieerd in paragraaf 4.1.3 zorgt ervoor dat de onderzoeker sensitief is voor dit aspect bij de analyse van de onderzoeksgegevens.

5.6.3 Narratieve benadering

In het theoretisch kader is de narratieve benadering aan de orde geweest. Deze benadering maakt duidelijk dat een levensbeschrijving op narratieve kenmerken geanalyseerd kan worden. Het gaat om de volgende aspecten (Ganzevoort, 2014, pp. 220-221):

- 1) Structuur;
- 2) Perspectief;
- 3) Toon;
- 4) Roltoewijzing;
- 5) Relatieve positionering;
- 6) Rechtvaardiging voor een publiek.

Het gaat er in dit geval bij de analyse niet om dat alle zes aspecten geanalyseerd en geduid moeten worden. Wel zijn deze aspecten behulpzaam bij het interpreteren van de data. Het zijn dus concepten die richting bepalend zijn voor de discussie.

5.7 Beantwoording onderzoeksvragen

Als gekeken wordt naar de beantwoording van de deelvragen van het onderzoek, dan leveren de thema's 'zelfpositionering en –realisatie', 'levensbeschouwelijke opvattingen' en 'maatschappelijke oriëntatie' vooral informatie op ten aanzien van de eerste deelvraag. Het thema 'beeld en ervaringen kerkelijke context' geeft hoofdzakelijk informatie die relevant is ter beantwoording van de tweede deelvraag. De thema's 'pedagogisch klimaat' en 'life-events' verschaffen met name informatie die relevant is voor de beantwoording van de derde deelvraag.

6. Resultaten

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de verzamelde resultaten. Nadat de interviews zijn gehouden, zijn de interviews op inhoud geanalyseerd. Naast belangrijke thema's leverden deze interviews ook enkele gegevens met betrekking tot algemene kenmerken van de respondenten. Deze gegevens betreffen de volgende onderwerpen: 1) burgerlijke staat, 2) woonsituatie, 3) beroep, 4) kerkelijke betrokkenheid van de respondent, 5) kerkelijke betrokkenheid van de ouders, 6) het identiteitslabel dat tijdens de interviews is gehanteerd, 7) of respondent zonder interventie van de onderzoeker in staat was om het identiteitslabel te benoemen en 8) de ontwikkeling die heeft plaats gevonden als wordt gekeken naar de kerkelijke betrokkenheid (lidmaatschap kerkgemeenschap en kerkbezoek) als T₁ en T₂ met elkaar worden vergeleken. Deze gegevens zijn samengevat in Tabel 7.

	R1	R2	R3	R4
Burgerlijke staat	Vrijgezel	Gescheiden	Samenwonend	Getrouwd
Woonsituatie	Zelfstandig in appartement	Deelt huis (voormalige boerderij) met ex-echtgenoot	Samenwonend in appartement	Samenwonend in leefgemeenschap
Beroep	Logistiek manager	Chemisch laborante	Student sportmanagement	Ingenieur
Meegemaakte life-events	Scheiding ouders; Breuk met vader; Depressie.	Ziekte en overlijden vriendin; Echtscheiding.	Scheiding ouders; Moeizame relatie vader; Ziekte broer; Knieblessure; Relatievorming.	Ziekte broer; Trouwen.
Kerkelijke betrokkenheid respondent	Lidmaatschap enkele jaren geleden opgezegd	Lidmaatschap enkele maanden geleden opgezegd	Lidmaatschap, maar geeft geen invulling	Lidmaatschap, actief betrokken bij kerkgemeenschap
Kerkelijke betrokkenheid ouders	Moeder betrokken, vader uit beeld	Beide ouders betrokken	Moeder wel ingeschreven, lage betrokkenheid. Vader onbekend	Beide ouders betrokken
Identiteitslabel zoals in interview gehanteerd	Wereldverbeteraar	Etiketloos	Niet-gelovig	Gelovig en volger van Jezus
Identiteitslabel benoemd zonder duidelijke interventie onderzoeker?	Ja	Nee	Nee	Ja
Lidmaatschap	Nee	Nee	Ja	Ja
Kerkbezoek	Nee	Nee	Nee	Ja
Verandering in kerkelijke betrokkenheid?	Ja, nu geen lid meer	Ja, geen kerkgang meer en geen lid meer	Ja, geen kerkgang meer	Nee

Tabel 7: Feitelijke gegevens uit interviews

6.2 Overzicht thema's

De eerste vraag die de data oproepen gaat over het zwaartepunt van de thema's. Welke thema's zijn van belang als het gaat om het beantwoorden van de onderzoeksvragen? Waar verschillen respondenten van elkaar en wat toont dat aan? Als gekeken wordt naar belangrijke thema's springen er drie duidelijk uit. Dat zijn de thema's 'zelfpositionering en –realisatie', 'levensbeschouwelijke opvattingen' en 'maatschappelijke oriëntatie'. Deze drie thema's komen in min of meer gelijke mate aan de orde. Dit is feitelijk ook in overeenstemming met de opzet van het interview (zie bijlage 8). De meeste vragen die gesteld zijn, betreffen ook deze thema's. In mindere mate komen de thema's 'beeld en ervaringen kerkelijke context', 'pedagogisch klimaat' en 'life-events' aan de orde.

6.3 Zelfpostionering en –realisatie

6.3.1 Maatschappelijke ladder

Respondenten leggen een duidelijk zwaartepunt bij hun positie op de maatschappelijke ladder. De positie op deze ladder bepaalt immers in grote mate wie je bent en geeft de mogelijkheid om een identiteit te realiseren. In dit verband brengt analyse van de steekproef iets opvallends aan het licht. De respondenten hebben hun carrière in het management of in de analytische beroepsgroepen gevonden als laborante of ingenieur. De respondenten hebben in die zin met elkaar gemeen dat ze in hun werk bezig zijn met analyses van feiten en gestuurd worden door cijfers en kwantificeerbare data.

Het werk dat respondenten doen heeft invloed op wie zij zijn, of willen zijn. De vraag is hoe dit bij de verschillende respondenten functioneert. Met name respondent 1 en 2 getuigen ervan dat het werk voor hen belangrijk is als het gaat om de vraag wie zij zijn. Bij respondent 3 en 4 is dat in beduidend mindere mate het geval. Respondent 1 en 2 gaan echter op verschillende wijze om met hun positie op de maatschappelijke ladder. Respondent 1 heeft een duidelijk omschreven identiteitslabel, namelijk 'wereldverbeteraar'. Hij probeert daar op een duidelijke manier invulling aan te geven. Respondent 2 heeft een minder duidelijk identiteitslabel en kon dit in de interviews ook minder goed zelf benoemen. Met enige hulp van de onderzoeker benoemde zij zichzelf als 'etiketloos'. Dat verschil wordt zichtbaar als gekeken wordt naar de manier waarop het werk van invloed is op de zelfbenoemde identiteit. Respondent 2 vertelt hoe het werk van invloed is op wie zij is:

[...] ik spiegel me bijvoorbeeld wel aan mijn werk. Ik vind dat heel belangrijk. En ik wil er ook heel erg goed in zijn. En als dat niet lukt, dan vind ik dat verschrikkelijk. Dus ik ben wel, eh, wat dat betreft...een doordouwer op dat gebied. Ik wil altijd beter zijn dan een ander. Dat is echt verschrikkelijk.

Dit fragment laat vooral zien dat het werk identiteit verleent. De relatie met het 'etiketloze' legt respondent later uit in het interview. Zij is van mening dat iedereen wel ergens goed in is. Als mensen te veel in een hokje geplaatst worden, is er geen ruimte om uit te blinken. Het bedrijf waar zij werkzaam is, wordt gekenmerkt door een mannencultuur. Dat wil zeggen vrouwen moeten zich naar haar overtuiging meer bewijzen. Dit laat zien dat het werk haar identiteit 'etiketloos' verstevigt. Op soortgelijke manier laten de resultaten bij respondent 3 zien hoe zijn positie op de maatschappelijke ladder bepalend is voor zijn identiteit. Voor hem is de studie minder belangrijk, maar is het spelen van voetbal op hoog niveau van belang. Dit is ook gelabeld als positie op de maatschappelijke ladder. Tijdens het interview benoemt hij ook dat zijn identiteit misschien wel meer 'voetballer' is dan 'niet gelovig'. Door het voetbal heeft hij aanzien verworven in en buiten de vereniging.

Waar de positie op de maatschappelijke ladder bij respondent 2 en 3 vooral identiteit verleent is er bij respondent 1 en 4 meer sprake van een interactie tussen werk en identiteitslabel. Niet alleen het werk draagt bij aan het identiteitslabel, maar het identiteitslabel draagt ook bij aan keuzes voor bepaald werk. Het duidelijkst komt dit naar voren bij respondent 1. Hij ziet zichzelf als 'wereldverbeteraar' en zoekt naar kansen en mogelijkheden op het werk om daar meer invulling aan te geven. In zijn werk houdt hij zich bezig met sustainability. Hij legt uit wat dit precies is en waarom hij dit belangrijk vindt:

Als je kijkt naar het woord Sustain - ability dan is het eigenlijk gewoon de, hoe zeg je dat? De eigenschap of de mogelijkheid om er over... ja... lange tijd ook nog te zijn. Het is niet voor niets de samentrekking van sustain en ability in het Engels. [...] dat je er over 100 jaar nog kunt zijn als bedrijf, maar ook om het ecologische aspect. En dat is eigenlijk voor mij het belangrijkste. En dat is in mijn werk dat eigenlijk vooral de CO₂-footprint naar beneden gaat. Dus ja, minder kilometers rijden, zorgen dat de kilometers die je rijdt dat die dan een beetje op een duurzame manier gaan.

Respondent 4 getuigt veel minder van zijn positie op de maatschappelijke ladder maar, daar waar het gebeurt, dit veel meer gericht op de vraag wat hij als 'navolger van Jezus' zou moeten doen als ingenieur. Zijn levensbeschouwelijke identiteit roept hier de vraag op of hij geen ander werk moet gaan doen dat meer gericht is op duurzaamheid. Hij stelt zichzelf de vraag of hij geen bijdrage moet gaan leveren aan het mogelijk maken van duurzame windenergie.

Als respondent 1 en 4 met elkaar worden vergeleken, komt een belangrijk verschil naar voren. Respondent 4 stelt zichzelf de vraag met het geloof in God als schepper als vertrekpunt. Voor respondent 1 is het vertrekpunt anders. Hij voelt zich verantwoordelijk om de wereld een beetje beter achter te laten dan hij deze aantrof, maar dat besef is volgens hem niet aanwezig vanuit religieuze overwegingen. Hij geeft immers aan niet te geloven. Het accent op duurzaamheid is misschien hetzelfde, maar de reden om daar belang aan te hechten is voor beide respondenten dus verschillend.

6.3.2 Zelf-verstaan

Twee van de vier respondenten (respondent 1 en 4) benoemen een identiteits-label zonder dat hier een suggestie voor nodig is van de onderzoeker. Eén respondent geeft duidelijk aan géén label op zichzelf te willen plakken, waarna de onderzoeker voorstelt om het identiteitslabel dan 'etiketloos' te noemen (respondent 2). Verder weet één respondent (respondent 3) niet goed hoe hij zichzelf zou labelen, maar benoemt wel niet bezig te zijn met geloof. Om deze reden heeft de onderzoeker voorgesteld om het identiteits-label voor dit onderzoek als 'niet-gelovig' te bestempelen. Hiermee ging de respondent akkoord.

In de beantwoording van de vraag hoe respondenten hun levensbeschouwelijke identiteit zouden omschrijven, kiezen respondenten een duidelijk narratieve benadering. Een mooi voorbeeld hiervan is het antwoord van respondent 3:

[...] Ja ik ben natuurlijk wel gedoopt. En vroeger ben ik wel altijd meegegaan naar de kerk. De Protestantse Kerk in [noemt plaatsnaam]. En ja, ik merkte naarmate ik ouder werd dat ik, ja op een of andere manier niet de affectie had met de kerk die misschien gewenst is. Dus ben je dan atheïst? Geen idee, maar op dit moment speelt het niet in mijn leven. En heb ik ook niet het idee dat ik daarin iets mis. Mensen die wel geloven, bijvoorbeeld mijn moeder heeft

dat nog wel heel sterk. Die zegt dan ook, als we daar wel eens over praten, dan zegt ze ook dat ze er kracht uithaalt en dat ze er daar dus ook heel veel aan heeft; steun aan heeft. En als ik daar dan zelf over nadenk dan voel ik dat niet. Dus ja wat ben je dan? Geen idee. Maar op dit moment ben ik er eigenlijk helemaal niet mee bezig. En ik ben ook niet gelovig eigenlijk.

Dit fragment laat zien hoe de zes dimensies die Ganzevoort (2014, pp. 220-221) noemt, aanwezig zijn in het narratieve materiaal. De structuur (eerste dimensie) wordt gekenmerkt door twee gedeelten in het materiaal. Het eerste gedeelte wordt gevormd door belangrijke aspecten van de eigen biografie helder te ordenen in chronologische volgorde. Het tweede gedeelte wordt gevormd door zichzelf te vergelijken met zijn moeder die wel gelooft. Beide delen sluiten af met min of meer hetzelfde antwoord, wat erop neerkomt dat de respondent 'niet gelovig' is. De structuur laat zien dat respondent in staat is om te wisselen van perspectief (tweede dimensie). Ten eerste beantwoordt hij de vraag vanuit het perspectief van zijn eigen ervaring om deze te onderstrepen door daar een de ervaring van een ander tegenover te stellen. De toon (derde dimensie) is hier stellend, ondanks het feit dat er retorische vragen gesteld worden die beantwoord worden met: "Geen idee." Door de retorische vragen wordt de stelligheid enigszins afgevlakt of anders gezegd, het geeft iets weer van voorzichtigheid. Dit fragment kent twee rollen, namelijk die van de respondent zelf als niet-gelovige en die van zijn moeder als gelovige. Deze roltoewijzing (vierde dimensie) heeft gevolgen voor de relationele positionering (vijfde dimensie). Respondent wil zich hier als niet-gelovige niet direct tegenover gelovigen plaatsen. Hij verbindt zich juist als niet-gelovige met een gelovige en laat tevens zien dat er een betekenisvolle relatie is. De rechtvaardiging voor een publiek (zesde dimensie) is hier beperkt tot de onderzoeker en wordt gevonden in het feit dat respondent aangeeft dat er geen affectie ontstond, het feit dat respondent aangeeft geen steun te ervaren aan het geloof én meent er niet iets aan te missen. Daarin wordt de rechtvaardiging gevonden om er niet mee bezig te zijn.

Opvallend aan het bovenstaande fragment is dat het fragment eindigt in een soort conclusie, namelijk dat respondent aangeeft 'niet gelovig' te zijn. Het narratief helpt de respondent als het ware om deze conclusie onder woorden te brengen. Dit is op vergelijkbare wijze het geval bij respondent 1 en respondent 2. Bij respondent 4 gaat dit anders, hij antwoordt op dezelfde vraag:

Ja, ik zou me dan als gelovig willen omschrijven en volger van Jezus.

Hierna is respondent uitgenodigd om uit te leggen wat dit voor zijn leven betekent. Dat antwoord wordt weer wel gekenmerkt door een narratieve benadering. Waar het hier echter in de vergelijking om gaat is dat er een duidelijk verschil is aan te merken tussen de respondenten die niet kerkelijk actief zijn en niet gelovig zijn (respondent 1-3) enerzijds en de respondent die wel kerkelijk actief is en wel gelovig is anderzijds.

6.3.3 Individualisme

Bij alle respondenten staat individuele vrijheid in hoog aanzien, maar dit kost de respondenten soms enige bewustwording en vraagt om een actieve benadering. Dit blijkt althans uit hetgeen respondent 4 vertelt:

[...] ik denk dat ik de afgelopen tijd wel gewoon meer... Ja dat ik me zelf bewust ben geworden van dat je er kan zijn voor de ander. Nee, dat zeg ik verkeerd. Dat je mensen kunt laten zijn, zeg maar. Ja, dat je mensen vrijheid of weet ik veel wat, kunt beperken door er zelf op een bepaalde manier te zijn. En ik denk dat ik me de afgelopen tijd gewoon opener heb opgesteld voor mensen en voor andere meningen. Ja... dus dat is denk ik de afgelopen tijd

een beetje gaande geweest. [...]En vooral ook om, ja daar, die meningen ook te zien als dat ze er mogen zijn en zelf niet proberen te veroordelen ofzo. En daar zelf wel een keuze in maken van hoe je het zelf ziet, maar niet per se de andere mening... ja... er niet laten zijn ofzo.

Het bovenstaande fragment staat in de context van een zoektocht van de respondent naar zijn identiteit en hoe hij daar invulling aan wil geven. Hij realiseert zich dat zijn eigen opstelling effect heeft op die van anderen. Het betekent dat hij zichzelf niet als norm wil beschouwen en zijn eigen normen ook niet wil opleggen aan anderen. Dat functioneert bij respondent 1 anders. Hij gaat regelmatig op zondag fietsen door de Alblasserwaard, een omgeving die door een strenge protestantse orthodoxie wordt gekenmerkt. Hij zegt daarover:

Ik vind dat iedereen vooral moet doen wat hij zelf wil en belangrijk vindt. En dat moet hij vooral zo doen. Maar,... ehm... ze moeten me daar vooral niet mee in de weg gaan zitten. En als ik vind dat dat daar een mooie weg ligt en dat het mooi weer is en het dan toevallig zondag is en dat ik daar dus mag fietsen. Heb ik ook zoiets van ja, weet je? Dat moet ook gewoon kunnen.

Beide fragmenten laten zien hoe het individualisme functioneert. Bij respondent 4 werkt het individualisme bescheidenheid in de hand. Bij respondent 1 roept het op om op te komen voor het eigenbelang en daar naar te handelen. Het lijken twee zijden te zijn van dezelfde medaille. In andere vergelijkbare fragmenten gebruiken verschillende respondenten het woord 'respect'. Het individualisme neemt kennelijk respect voor andere meningen, leefvormen en handelwijzen met zich mee. Met dit woord respect is echter wat vreemds aan de hand. Respect is op deze plaatsen een soort uiting van onverschilligheid. Mensen moeten het zelf maar weten: "Ieder zijn eigen ding". Terwijl het verzet ook iets onverschilligs heeft: "ik heb mijn eigen ding" en dat een ander daar mogelijk aanstoot aan neemt houdt respondent in zoverre onverschillig dat hij zijn handelwijze er niet op zal aanpassen. In beide gevallen lijkt onverschilligheid een voedingsbodem te zijn. Het individualisme balanceert hier op een slap koord. Neigt het naar de richting van respect in de betekenis van oprechte waardering en omzien naar anderen? Of neigt het naar onverschilligheid waarbij de ander er eigenlijk helemaal niet toe doet? En als de ander ertoe doet, is dat omdat men er zelf hinder van ondervindt. Dit heeft dus gevolgen voor het relationele aspect van identiteit (Cf. Luther, 1992 p. 169).

6.3.4 Anders zijn

Identiteit is een relationeel gegeven. Door identiteit hoor je ergens bij of juist niet, maar ook het uitgesloten worden bij een bepaalde groep zegt iets over de identiteit. De resultaten met betrekking tot anders zijn lopen sterk uiteen. Dit heeft er met name mee te maken dat het anders wordt ervaren. Respondent 1 is bijvoorbeeld in het verleden gepest. Dit heeft het gevoel versterkt dat hij er niet bij hoorde. Tegelijkertijd heeft het zijn identiteit versterkt. Hij ziet zichzelf als sterker en krachtiger en als hij beschrijft waarin hij anders was, benoemt hij dat hij minder oppervlakkig en minder kortzichtig leeft. Daaronder verstaat hij het volgende:

Ehm... nou inderdaad echt alleen maar leven voor de dag van vandaag en morgen, ehm... maar ook heel erg... ja... niet nadenken over de dingen die voor jou belangrijk zijn. En alleen maar bij wijze van spreken op zon-, zee-, zuipvakantie gaan in Spanje, ja dat soort dingen. En ook, ja niet, hoe zeg je dat? Ook op een manier leven, dat je denkt van ja, waarbij je eigenlijk niet sociaal en maatschappelijk betrokken bent.

Het is natuurlijk de vraag waar het beeld vandaan komt dat andere mensen alleen maar leven voor de dag van morgen. Deze uitspraak doet in elk geval wat karikaturaal aan. Het valt echter op dat dit op meer plaatsen gebeurt en respondent 1 is daar niet de enige in, hoewel hij daar op andere momenten nog wel wat extremer in is. Dit fragment illustreert hoe het uitvergroten van bepaalde kenmerken helpt bij het vormgeven van de eigen identiteit.

Dit fragment laat daarnaast nog iets anders zien, zij het dat het hier impliciet aanwezig is. Dat is dat de diepgang en visie (het tegenovergestelde van oppervlakkig en kortzichtig) waar respondent 1 hier op doelt, gevormd is in een gelovig en kerkelijk milieu dat op gespannen voet staat met een maatschappij waar normen en waarden vervagen. Hierover is hij echter niet heel expliciet geworden tijdens het interview. Over die spanning is respondent 2 explicieter:

Je gaat natuurlijk nooit zeggen als 16-jarige: "Oh ja, nee, ik ga graag naar de kerk, want dat wil ik." Dat is natuurlijk een doodzonde voor een puber. Stel je voor dat je dat zegt. Dan ben je wel heel gek. Dus ehm... ook omdat het dan inderdaad ook nog moet vanuit thuis enzo... En het heeft ook wel gewoon nut inderdaad. Want ik denk dat je er als jong persoon best wel wat van leert ook enzo. En dat het ook gezellig kan zijn. Toen [tien jaar geleden, DJB] was het ook echt gezellig en leuk en actief.

Dit fragment is van wezenlijk belang als het gaat om de waardering van de gespreksverslagen van de gesprekken van tien jaar geleden (T_1). Respondent 1 was toen expliciet in haar mening over de kerk, die zij hier nuanceert. Zo erg als het toen was, wordt hier enigszins genuanceerd. Naar de kerk gaan was echter wel belemmerend voor het contact met de wereld buiten de kerk. Dat is wat dit fragment laat zien. Daarnaast is er een ervaring van anders zijn binnen de kerk. Dit aspect komt terug bij het thema 'relatie kerkelijke gemeenschap' als het gaat over de match en mismatch.

Overigens roept anders zijn niet alleen maar spanning op. Anders dan respondent 1, was respondent 4 wel open over het feit dat hij naar de kerk ging:

Ik was altijd heel erg open naar mijn vrienden toe. Dat ik om 2:00 uur nog in de kroeg stond. En zei: Ja gasten jullie drinken nu bier en ik moet morgen ochtend gewoon om 10:00 uur in de kerk zitten, dus ik ga naar huis. En ja, dat werd ook gewoon geaccepteerd.

Hier moet wel aangetekend worden dat respondent 2 en respondent 4 in die zin met elkaar verschillen dat respondent 2 ten tijde van T_1 verplicht mee ging naar de kerk en respondent 4 dat deed uit eigen keuze. Deze keuze was weliswaar enigszins gestuurd, maar het betekent wel dat hier om in termen van Marcia te spreken commitment aanwezig was. De uitspraak van respondent 4 laat dit commitment duidelijk zien, terwijl dit bij respondent 2 afwezig is.

6.3.5 Helpen en verantwoordelijkheid

Alle respondenten geven er blijk van anderen te willen helpen en verantwoordelijkheden op zich te nemen. Als gekeken wordt naar de verschillende uitspraken komt het erop neer dat zij mensen uit hun sociale kring willen helpen en verantwoordelijkheid op zich nemen voor zaken waarmee het algemeen belang wordt gediend. Respondent 3 is met betrekking tot dit thema het meest dominant vertegenwoordigd. Een kerncitaat met betrekking tot dit thema is van hem afkomstig:

Eh ja, ik ben altijd wel van het spreekwoord wie goed doet wie goed ontmoet. Daar geloof ik wel in. Dus ik probeer altijd wel klaar te staan voor de medemens zeg maar. Misschien iets meer dan een ander. Er wordt best vaak tegen mij gezegd van goh waarom doe je dat

eigenlijk? Waarom help je diegene? Of waarom weet je wel? En dan heb ik wel zoiets van: Ik vind gewoon dat als je zelf iets goed doet bij een ander, dan krijg je dat altijd wel terug. Dat zijn wel normen en waarden denk ik die ik probeer na te leven. En soms merk ik wel eens dat als mijn moeder het daar over heeft, dan zegt ze: "Dat staat ook in de Bijbel," bijvoorbeeld. Dat dat best wel terugkomt. En dan af en toe denk ik: Ok, nou dat is wel toevallig. Nou, toevallig weet ik niet, maar dan soms hoor ik wel eens dingen dat ik denk van nou, er staan toch wel zinnige dingen in de Bijbel, zeg maar.

Opvallend is hier dat de respondent aangeeft dat het helpen van anderen en het nemen van verantwoordelijkheid terug te voeren is op Bijbelse thema's. Zijn moeder attendeert hem hierop, maar dit lijkt voor hem van weinig belang te zijn. Uiteraard is het helpen van anderen en het nemen van verantwoordelijkheid niet alleen voorbehouden aan christenen. Wel kan gesteld worden dat het duidelijk te maken heeft met een christelijk element.

6.3.6 Welbevinden

Opvallend genoeg is de code 'welbevinden' bij respondent 4 niet toegekend. De overige respondenten hebben deze code wel toegekend gekregen. Welbevinden gaat bij hen over het nastreven van eigen doelen en eigen belangen. Dat maakt dat het een code is die nauw verwant is met de code 'individualisme'. Als deze code daarbij betrokken wordt, valt op dat deze code relatief weinig is gegeven bij respondent 4. Zijn score is hier als 'a-typisch' te kwalificeren. Mogelijk heeft dit te maken met het feit dat hij gelovig is. Geloof legt niet het accent op het eigen welbevinden, maar laat andere accenten leggen. Respondent 2 vormt hier het andere uiterste. Zij heeft relatief veel uitspraken gedaan die de code 'welbevinden' hebben gekregen. Dit heeft te maken met het feit dat zij nog in de afwikkeling zit van een echtscheiding. Op de vraag hoe zij met deze scheiding omgaat, geeft zij het volgende antwoord:

Veel hardlopen met de hond. Af en toe word ik er ook wel eens boos om. Maar uiteindelijk schiet dat niks op, want de dingen kosten alleen nog maar meer energie. Dus dat, eh... vooral in het begin is dat natuurlijk, dan ben je boos op heel de wereld, maar uiteindelijk helpt dat ook niet. Dus eh... en voor de rest veel leuke dingen doen met vriendinnen en dat soort dingen. Vaak op vakantie, dat scheelt wel. En het is ook zo. Ja, ik zit hier nou en dat is gewoon zo. Enne... ja, op een gegeven moment komt er wel een keer een eind aan.

Dit fragment laat zien dat afleiding een belangrijk coping-mechanisme is. Daar is uiteraard niets mis mee, maar het legt wel het accent bij het vergroten van welbevinden zonder de crisis daadwerkelijk te verwerken. Het echte verwerken moet nog plaats vinden. Dit is echter wel de reden waarom respondent 2 hoog scoort op de code 'welbevinden'.

Respondent 1 laat een mooie tussenpositie zien. Op de vraag wat voor hem de zin van het leven is, antwoordt hij het volgende:

[...] nou, de wereld een beetje beter maken dan ik 'm aantrof. En eh... voor mij... als je echt helemaal kijkt naar echt mijn eigen rol, dan zeg ik: [...] voor mij is best belangrijk dat ik zeg van, ik heb een mooi leven gehad, ik ben gelukkig geweest en ik heb gedaan wat ik kon doen. En ehm... ja, dat ik dan achteraf over mijn schouder terug kan kijken: het is goed geweest.

Dit fragment laat zien dat het hogere doel van de wereld verbeteren min of meer gelijk gesteld wordt aan het vinden van geluk in het leven. Voor beide geldt dat respondent hier zelf over oordeelt en

bepaalt of het goed is geweest. Dit staat op gespannen voet met de christelijke visie dat het niet de mens zelf is die de norm bepaalt wat goed is, maar dat dit is ingegeven door de bedoeling van God met het leven en Zijn schepping.

6.4 Levensbeschouwelijke opvattingen

6.4.1 Overtuigingen

Het leven wordt door respondenten op een bepaalde manier begrepen en dat werkt bepaalde overtuigingen in de hand. Het meest pregnant komt dat naar voren wanneer respondenten te maken krijgen met levensbedreigende ziekten van dierbaren of zoals bij respondent 2 het geval is, wanneer dit de dood tot gevolg heeft. Als gevolg hiervan is zij de betrekkelijkheid van het leven gaan zien:

Dan denk ik, ja, je kan maar beter nu genieten. Voor hetzelfde geld word je ook maar 50 of 40. Voor hetzelfde geld word ik 98, maar die garantie heb je niet. Er staat nergens dat je een kaartje bij je geboorte van: Nou, deze mevrouw wordt wel 98. Dat weet je niet. [...] Dus daarom proberen we [respondent en ernstig zieke vriendin] ook zo veel mogelijk te genieten. [...] Proberen we ieder jaar altijd wel met z'n tweeën of z'n drieën op vakantie te gaan. En dan denk ik: "Dat heb je dan maar weer in de pocket."

In dit fragment komt een 'memento mori' (gedenk te sterven) naar voren. Het gaat er hier niet om dat je na je dood voor het aangezicht van God zou moeten verschijnen. Veel meer werkt het de overtuiging in de hand dat je moet genieten van het leven. Dat is waar het hier volgens respondent 1 om gaat, maar ook respondent 1 en 3 geven blijk van een soortgelijke overtuiging die wordt ingegeven door de betrekkelijkheid van het leven.

Het leven kan ook op gespannen voet staan met overtuigingen. Het onderwerp homoseksualiteit was voor respondent 4 opeens actueel toen een vriend en tevens huisgenoot 'uit de kast kwam'. Respondent 4 gaf aan in het interview nog niet eerder actief over het onderwerp nagedacht te hebben, maar deze gebeurtenis deed kennelijk een appèl op hem om een mening te vormen. Hij komt tot de ontdekking dat zijn overtuigingen impact hebben op het leven van anderen. Het volgende fragment laat dat mooi zien:

En het maakte me heel erg bewust van hoe je als persoon met meningen andere mensen vrijheid misschien wel kunt benemen. Of eerder opeisen. En nu zeg ik niet dat ik de meest dominante persoon ben, met de heftigste meningen ofzo, maar het zette me er wel heel erg stil bij. En ik denk dat dat me ook wel gevormd heeft dat ik heel erg open probeer te zijn naar anderen.

Respondent 4 laat hiermee duidelijk zien flexibel om te willen gaan met de normativiteit van religie. Het is bij zijn identiteit gaan horen dat hij anderen de ruimte wil geven. Hiervoor ervaart hij zelf genoeg ruimte in de christelijke traditie om dat te doen. Tevens durft hij Bijbelteksten vrij te interpreteren, zelfs wanneer deze met betrekking tot homoseksualiteit problematisch kunnen zijn. Wat wel duidelijk wordt is dat hij de teksten gezag toekent en zich daartoe wil verhouden. Op die manier zijn de teksten voor hem behulpzaam om het leven en dilemma's te verstaan.

Respondent 1 stelt daar een heel andere overtuiging tegenover:

[...] de kerk refereert heel erg naar verhalen en dingen uit het verleden, waarvan ik me echt sterk afvraag. Je brengt het alsof het de waarheid is, maar het is voor mij helemaal niet de waarheid. Ehm... Da's één en twee, weet je? [...] Kijk, denk alleen al aan de, wat is het, de tien

geboden? Of hoeveel zijn het er? Dat ik denk ja... gij zult niet of gij zult dat...Dan denk ik, ja hallo, dat is zo ongeveer de taal die in het wetboek staat. Daar wordt ook gezegd dat ik geen moord mag plegen of niet door rood mag rijden of dat soort dingen. Dat is ook vrij dwingend.

Religie is in de ogen van respondent 1 iets dat anderen dwingt of beperkt. Hij verzet zich tegen de normativiteit ervan. Opvallend genoeg is het voor hem geen uitnodiging om te verkennen hoe hij er dan zelf over denkt. De overtuiging dat religie dwingt of beperkt werkt een vooringenomenheid in de hand en een resolute afwijzing van een Bijbelse boodschap of interpretatie ervan. Dit gebeurt door de waarheid van de Bijbel in het geding te brengen. Dat is nog een opmerkelijke overtuiging die hier aan het licht komt. Om waardevol te zijn, moet iets kennelijk 'waar' zijn. Vreemd genoeg staat dit alles ook geregeld op gespannen voet met wat respondent 1 zelf allemaal doet en vindt. Als het gaat om duurzaamheid is hij zelf geregeld normatief en tegelijkertijd onderbouwt hij niet elke mening met feiten.

6.4.2 Onzichtbare hogere macht

Als gekeken wordt naar het spreken over een hogere macht of God, loopt dat sterk uiteen. Waar respondent 4 duidelijk getuigt van een geloof in God, zet respondent 1 zich daar expliciet tegen af zoals zichtbaar wordt in het volgende fragment waarin respondent 1 aan het woord is om uit te leggen wat God voor hem betekent:

Ehm ja, een verzinsel [...] Da's antwoord één. Twee, kan ik zeggen: Oh het is eigenlijk een vernieuwde variant van onze oude goden. Zoals ze in Game of Thrones ook wel zeggen: The old gods and the new gods. Dus eigenlijk zeg maar als je dan kijkt naar de traditionele goden vanuit de Germaanse tijd, dan denk ik ja, ach [...] allemaal een beetje hetzelfde maar dan nu ineens een soort van vernieuwing. [...] Volgens mij is het vooral een soort van een antwoord voor veel mensen, een antwoord op vragen waar ze het antwoord niet op kunnen hebben of niet hebben of niet durven te vinden [...]. En voor mij? ja, niks dat ik alleen denk: Oh ja, dus je bent gelovig dus daarmee vul je een hokje in.

Wat hier opvalt, is dat het taalgebruik haast provocatief is. Dat blijkt uit het feit dat God een verzinsel wordt genoemd, maar ook door Hem gelijk te stellen aan de Germaanse goden. Het argumentatieve voorbeeld van de serie Game of Thrones werkt ook provocerend. Het laat volgens respondent 1 zien hoe weinig realistisch het geloof in God zou zijn. Het is de vraag waar deze provocatieve benadering haar oorsprong vindt. Deze vraag is niet gesteld en het is ook maar zeer de vraag of daar een bruikbaar en verklarend antwoord op gekomen was. Hier is de narratieve benadering (Ganzevoort, 2014, pp. 220-221) wellicht verklarend. In de provocatie wordt namelijk ook een rechtvaardiging voor het publiek zichtbaar. Hier werpt de kerkelijke en religieuze betrokkenheid (commitment) van de ouders wellicht een ander licht op de zaak.

Als gekeken wordt naar het religieuze commitment van de moeder van respondent 1, kan aangenomen worden dat respondent 1 en zijn moeder verschillende religieuze overtuigingen hebben. In deze zin zijn moeder en zoon niet congruent. Dit wekt het vermoeden dat hier de reden gezocht moet worden voor de rechtvaardiging. In dit geval is het interessant om te kijken wat er gebeurt bij respondent 3 als hij zijn overtuigingen deelt. die hij heeft ten aanzien van God:

Ik laat het eigenlijk in het midden, zeg maar. Ik heb er eigenlijk geen mening over. Als ik bijvoorbeeld eh. Pas geleden moest ik weer naar een, naar iemand die was te komen overlijden en in de kerk was die dienst. En dan die predikant of ik weet niet precies hoe je dat

noemt, maar die was dan allemaal aan het vertellen en het ging allemaal heel erg over de kerk en dan, ja dan voel ik daar niks bij. Dan vind ik het een beetje overdreven zeg maar. [...], ja het kracht halen uit iets wat er misschien wel is en misschien niet. Snap je? Dus God die waakt over ons en God kun je altijd om hulp vragen zeg maar. Dat zijn dan citaten die genoemd worden. En dan denk ik van ja, volgens mij werkt dat niet zo. [...] Dus ik zet me er niet tegen af, maar als ik het hoor van mensen, dan geloof ik er niet in.

De moeder van respondent 3 heeft zelf een laag religieus commitment als gekeken wordt naar de gerapporteerde kerkgang. In die zin zijn respondent en moeder congruent met elkaar. Het valt op dat respondent 3 heel andere woorden gebruikt dan respondent 1 wanneer hij het heeft over God. Wanneer deze gegevens worden gecombineerd dan wordt zichtbaar dat de mate waarin ouder en kind van elkaar verschillen qua religieus commitment, correleert met provocatief taalgebruik met betrekking tot religie.

Voor respondent 4 geldt dat hij eigenlijk helemaal niet provocatief is in zijn taalgebruik, zeker niet wanneer het gaat om het spreken over God. Respondent 2 is in het spreken over een hogere macht niet specifiek provocerend in haar taalgebruik. Zij geeft aan niet in God te geloven, maar wel te denken dat er 'iets' is, al weet ze niet precies wat dat inhoudt. In de interviews valt echter wel op dat zij geregeld vloekt. Jezus wordt geregeld als vloek gebruikt. Juist dat aspect zorgt ervoor dat de niet christelijke identiteit impliciet wordt benadrukt en niet als hogere macht wordt erkend. Opvallend genoeg is de mate van congruentie met de ouders en respondent ook hier laag.

6.4.3 Kwetsbaarheid en kracht

Respondent 4 put als gelovige duidelijk kracht uit het gebed. Hij noemt hierbij expliciet de waarde van het gebedenboek bij hem in de kerk. Hij legt uit hoe dat voor hem werkt:

[...] ja, dat vind ik ook een mooi moment. Dat we echt letterlijk voor de namen bidden die in het boek staan. [...] Dan leg je aan God uit van ja, je moet heel erg bij deze personen zijn, want die hebben dat nodig. En ja, dat vind ik, dat er kracht vanuit gaat.

Deze vorm van kracht is bij de andere respondenten niet aanwezig, omdat ze God niet ervaren als realiteit. Wat opvalt, is dat kracht op twee verschillende manieren naar voren kan komen. De eerste manier is vergelijkbaar met de wijze waarop respondent 4 kracht ontleent aan bidden. Het eigene van bidden is dat het relationeel is. De relatie met anderen is voor respondenten een bron waaruit zij kracht putten. Een voorbeeld hiervan wordt door respondent 3 gegeven. Zijn broer is ernstig en levensbedreigend ziek. Op de vraag hoe hij het volhoudt in die situatie zegt hij het volgende:

Hij was altijd nog vrolijk en hij bleef altijd nog sterk zeg maar. En ik denk dat dat ook wel veel goed deed. Dat ik ja, hij was een beetje mijn voorbeeld daarin. Als hij zelfs nog vrolijk kan zijn en positief. Dan moet ik dat ook maar doen, zeg maar. [...] Dat vond ik wel opvallend, zeg maar, hoe sterk hij er zelf in bleef. Kijk, als hij nou ook echt in de put gaat zitten en heel negatief is, dan was de kans denk ik groter dat ik dat ook ging doen.

In dit fragment wordt duidelijk hoe de broer van respondent 3 kracht geeft. Hier geldt echter wel dat respondent niet zelf ernstig ziek is. Er wordt geleerd van, en gedeeld in, de kracht van de persoon die zelf het lijden moet doorstaan. Voor respondenten die zelf te lijden hebben geldt dat zij voornamelijk kracht vinden in zichzelf of actief proberen vat te krijgen op hun leven. Respondent 2 gaat in deze gevallen hardlopen en stort zich op haar werk:

Alleen, ik heb wel het idee, dat als je dan in zo'n scheiding zit, dan is dat [het werk] eigenlijk je enige houvast. Dus daar bijt je je dan ook compleet in. Dan denk ik ze gaan bij mij niet op mijn werk, me zo meteen op het matje roepen van joh [noemt eigen naam], nou maak je af en toe wel eens wat fouten. Daar was ik echt gebrand op. Dat ik mijn werk echt super goed deed. Ik controleerde mezelf ook drie keer zal ik maar zeggen. En toen bleek later, dat mijn baas me maanden heeft gecontroleerd en er geen fout uit heeft kunnen halen. Dus toen zei hij: "Dat vind ik echt knap [noemt eigen naam]. Ik zeg: "Nou ja dat is dan ook mijn enige houvast en dat is dan de ideale afleiding van thuis."

Dit voorbeeld laat zien hoe de scheiding respondent 2 kwetsbaar maakt. Die kwetsbaarheid zorgt voor een behoefte aan 'houvast'. Daar wordt stabiliteit gevonden die nodig is om het leven beheersbaar te houden. Opvallend genoeg zijn het hier geen ouders, vrienden of kennissen die genoemd worden. In zekere zin geeft dit fragment ook weer hoezeer respondent zich op zichzelf teruggeworpen heeft gevoeld. In de periode dat haar leven zich in een crisis bevindt, valt op dat ze het meeste kracht put uit hetgeen waaraan ze haar identiteit het meest ontleent, namelijk het werk. Respondent 1 spreekt niet expliciet uit dat hij kracht vindt in het zijn van een 'wereldverbeteraar'. Wel is hij expliciet over het te boven komen van zijn depressie dat hij kracht in zichzelf vond en dat dit zijn identiteit versterkt heeft. Hij typeert dit als een 'kip-ei-probleem'.

6.4.4 Normen en waarden

Als het gaat om normen en waarden valt het op dat respondenten vooral aangeven dat dit wat hen betreft gaat om de manier waarop zij met anderen omgaan. Respondent 3 vat dit samen in een leefregel: "*Wie goed doet, wie goed ontmoet.*" Soortgelijke antwoorden worden gegeven als expliciet naar normen en waarden wordt gevraagd. Deze normen en waarden leggen een sterke nadruk op een individualistisch gedachtengoed. Het individualisme is daarmee één van de belangrijkste normen en waarden die zichtbaar worden bij alle respondenten. Ook bij respondent 4 is dat het geval. Hij probeert anderen door de ogen van God te zien, maar dat heeft opvallend genoeg ook te maken met de vrijheid om te worden wie je als individu bent.

In de gesprekken komen normen en waarden ook meer impliciet aan de orde en dan valt op dat het veel meer gaat om prestatienormen en het kunnen handhaven van je zelfstandigheid in tijden van nood. Bij respondent 2 komt dat nadrukkelijk tot uiting, omdat zij daar door haar scheiding nadrukkelijk bij bepaald is:

Dan denk ik, je moet wel zorgen dat je je eigen broek op kunt houden inderdaad... Want eh... als jij natuurlijk vijf jaar op jezelf hebt gewoond en je gaat uit elkaar en je moet dan opeens naar je ouders, omdat je dus niks hebt of niks kan of geen werk hebt. Dan denk ik: Dat is helemaal dramatisch.... Terwijl ik nu natuurlijk gewoon nog mijn werk had en mijn vriendinnen en je hebt toch nog wel een huis.

Dit fragment laat zien dat afhankelijkheid van een ander, eigenlijk niet nodig zou moeten zijn. Opvallend genoeg is zelf een ander helpen een belangrijke norm en waarde om na te streven, maar respondenten geven er ook blijk van daar zelf zo min mogelijk een beroep op te willen doen. Het maken van fouten noemt respondent 2 dan ook "verschrikkelijk". In woorden van respondent 1 komt het erop neer dat "*Je eruit moet halen wat erin zit.*"

6.4.5 Zingeving

Als gekeken wordt naar gebeurtenissen waar respondenten zin aan geven, valt op dat er verschil aanwezig is tussen gebeurtenissen die als 'positief' en 'negatief' bestempeld kunnen. Respondent 3 vertelt wat het effect is van hoogtepunten (positieve) gebeurtenissen in zijn leven:

[...] Het zijn wel de mooie dingen in het leven, dat vind ik wel. En daar denk ik dan wel over na. Van Goh, wat kunnen sommige dingen toch raar lopen, of wat kunnen ze toch een positieve wending hebben of dat... Maar ik vraag me dan niet echt af van goh hoe zou dat nou komen ofzo. Dat niet.

Positieve ervaringen brengen wel het één en ander teweeg, maar deze ervaringen worden niet op een dieper niveau verwerkt. Dat is bij negatieve ervaringen veel meer het geval zoals uit het volgende fragment blijkt. Respondent 3 vertelt daar wat de invloed is van de slechte verstandhouding met zijn vader en de ernstige ziekte van zijn broer:

Ja, dat heeft best wel invloed op wie ik ben, zeg maar. Ja, dat klopt. Ik denk daar veel over na en ik ben daar veel mee bezig. En ja... het éne met [noemt naam broer] dat kan ik gelukkig weer achter me laten, omdat het op dit moment wel weer heel goed gaat. Maar dat andere stukje is niet altijd even leuk en daar denk ik wel veel over na.

Als de twee bovenstaande fragmenten met elkaar worden vergeleken valt op dat een negatieve levenservaring veel meer impact heeft op de identiteitsvorming van respondent dan positieve ervaringen. De zingeving die hier aan de orde is, betreft verder vooral veel zelfreflectie. De vraag is aan de orde hoe om te gaan met de situatie en wat verstandig is om te doen en te laten. Zingeving betekent voor een deel ook, wat proberen te krijgen op de dingen die je overkomen.

Als meer in het bijzonder gekeken wordt naar de manier waarop Bijbelverhalen begrepen worden dan is respondent 1 daar het meest uitgesproken over. Als de onderzoeker met respondent probeert te verkennen of hij wel eens geprobeerd heeft om de verhalen niet letterlijk te lezen, maar wel betekenis te geven zegt hij het volgende:

Nou dat werd thuis wel geprobeerd. Ook de discussie werd wel op die manier gevoerd. [...] Ehm, maar nee, het is... weet je? Het is zo, niet realistisch voor mij. Dat ik echt, ja, dat zijn gewoon drie bruggen te ver.

Respondent laat hier zien dat er een uitnodiging tot verkenning geweest is, maar deze uitnodiging is niet aangegrepen voor een verdere verkenning. De argumentatie dat het niet realistisch is, lijkt meer een rechtvaardiging te zijn dan een weloverwogen slotconclusie. De verhalen geven blijk van te veel zaken die niet waar kunnen zijn, zoals wonderverhalen, genezingsverhalen en waarneembare Goddelijke interventies dat respondent de Bijbel afdoet als 'niet realistisch'. Dat zegt veel over de wijze waarop respondenten zin geven aan het leven. Men beperkt zich tot empirisch waarneembare zaken. Feiten geven duiding aan het leven en verklaren de gaten waar we geen vat op kunnen krijgen zoals duidelijk wordt uit het volgende fragment waar respondent 2 aan het woord is:

Ik ben allemaal niet van dat zweverige gedoe. Ik ben natuurlijk zelf analist ofzo. Dus het moet altijd een beetje nut hebben [...] ik ben allemaal niet van die poespas enzo. Bij moet het allemaal rechttoe rechtaan. [...] Dus ik doe niet aan mediteren. Ik doe ook niet meer bidden voor het eten. Als ik bij mijn ouders ben dan weer wel, maar dat is dan meer omdat het dan

thuis gewoonte is. En ik vind het ook niet meer dan respectvol naar mijn ouders als ze thuis aan tafel gaan dat we dan gewoon bidden voor het eten. En daarmee basta.

6.4.6 Levensvragen

Respondenten zijn expliciet gevraagd naar hun levensvragen. Het valt op dat zij hier eigenlijk weinig beeld van hebben. Het roept bij hen in eerste instantie de vraag op wat eronder wordt verstaan. De antwoorden zijn divers. Respondent 1 noemt het 'waaromvragen'. Hij bedoelt hiermee dat hij zich afvraagt waarom sommige dingen hem raken. Tevens stelt hij zichzelf de vraag wat zijn missie in het leven precies is. Voor respondent 2 is het de vraag of zij gelukkig is en tevreden is met de situatie waar zij nu in zit. Respondent 3 geeft aan eigenlijk geen levensvragen te hebben. Hij zegt: "Ik ben niet zo filosofisch." Respondent 4 geeft aan dat levensvragen voor hem gaan over relaties met anderen en wat het betekent om God in Zijn volheid te mogen zien.

Wat aan deze diversiteit opvalt, is dat bij respondent 1 en 2 de levensvragen lijken samen te vallen met de levensfase waarin zij verkeren. Respondent 1 heeft aangegeven op zoek te zijn naar ander werk. In zijn huidige werk heeft hij een aantal voor hem bepalende conflicten meegemaakt die hem erg geraakt hebben. Bovendien is zijn werk naar zijn beleving veel te veel gericht op het halen van targets en kan hij te weinig een bijdrage leveren aan duurzaamheidsaspecten. Het zoeken naar zijn persoonlijke missie lijkt hier verband mee te hebben. Bij respondent 2 is na de scheiding van alles te doen om huisvesting en ervaart zij een duidelijke onvrede met de situatie waarin zij op dit moment verkeert. Respondent 3 geeft aan geen levensvragen te hebben. Zijn leven is op dit moment ook in redelijk rustig vaarwater. Het betekent niet dat hij in het interview geen blijk geeft van vragen die hij heeft, maar hij zit dit niet als levensvragen. De vragen die hij heeft zijn in die gevallen ook meer reflectievragen. Respondent 4 ziet bij levensvragen duidelijk een religieuze vraag. Wie of wat is God? Opvallend genoeg blijft deze vraag eigenlijk onbeantwoord op het moment dat hij deze stelt.

6.5 Maatschappelijke oriëntatie

6.5.1 Politieke overtuigingen

De interviews ten tijde van T₂ zijn gehouden in de aanloop naar de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 2017. Dit zorgde ervoor dat de vraag naar politieke voorkeuren in elk geval actueel was. Geen van de respondenten had op dat moment al een definitieve keuze gemaakt om te gaan stemmen. Wel konden zij in meer of mindere mate aangeven waar hun politieke voorkeuren lagen. Interessanter is het echter om te kijken waardoor hun voorkeuren worden gestuurd en beïnvloed.

De twee respondenten die zelf een duidelijk etiketlabel wisten te benoemen (respondent 1 en 4), betrekken hun identiteit duidelijk in hun overwegingen om te stemmen op een bepaalde partij. Voor respondent 1 betekent dit dat hij vooral op een progressieve partij wil stemmen, omdat deze partijen naar zijn zeggen iets willen verbeteren. Respondent 4 vraagt zichzelf actief af wat precies christelijk is om op te stemmen. Hij geeft aan dat het niet per se alleen de politieke partijen zijn die het label 'christelijk' in zich dragen:

[...], maar ik denk wel dus, dat je gewoon bewust moet stemmen. Er goed over na moet denken. En ik denk dat dat inderdaad de verbinding is van... van het ja politieke, religieuze en levensbeschouwelijke thema, dat je gewoon bewust je leven moet proberen te leven.

Deze overweging laat zien dat de identiteit meespeelt in de overwegingen om te stemmen op een bepaalde partij. Dat functioneert bij respondent 2 en 3 anders. Hun identiteit is minder duidelijk door

henzelf geformuleerd. Dat neemt ook andere overwegingen met zich mee, respondent 3 verwoordt het als volgt:

Nou, dat is denk ik een beetje afhankelijk van de situatie waarop ik me op dat moment verkeer, zeg maar, hè. Kijk, nu zit ik in een stadium dat ik bijna afgestudeerd ben, dan wil ik wel eh... Dan ga ik meer kijken van goh, staan er partijen in qua creëren van werk bijvoorbeeld. Weet je wel? Ik ben meer een beetje op het moment zelf dat ik me op bepaalde punten richt.

Wat in bovenstaand fragment sterk naar voren komt is dat niet het ideaal dat nagestreefd wordt sturend is, maar de eigen behoefte die in dit geval voortkomt uit de levensfase. In verband met de vraag naar identiteit blijkt hieruit een verschil tussen respondent 1 en 4 enerzijds en respondent 2 en 3 anderzijds als het gaat om commitment. Respondent 1 en 4 verbinden zich aan bepaalde idealen die worden ingegeven door hun identiteit. Bij respondent 2 en 3 is dit in mindere mate het geval. Het zegt echter niet dat hun keuze niet door overtuigingen wordt gestuurd. Respondent 2 geeft in de loop van het interview duidelijk aan dat mensen zelf verantwoordelijk zijn. Dat komt in haar politieke voorkeuren ook naar voren.

6.5.2 Duurzaamheid

Als het gaat om de code 'Duurzaamheid' valt op dat deze voornamelijk aanwezig is bij respondent 1 en 4. De twee overige respondenten geven hier veder weinig blijk van. Wat opvalt, is dat respondent 4 het thema duurzaamheid duidelijk koppelt aan het geloof in God als schepper van de aarde. Dat besef zorgt ervoor dat hij nadenkt over de zorg voor deze planeet. Respondent 1 koppelt duurzaamheid aan zijn identiteit als 'wereldverbeteraar'. Opvallend genoeg geeft hij hier iets weg van het ontstaan van deze identiteit. Hij geeft aan dat dit van huis uit komt zoals blijkt uit het volgende citaat:

[...] dat is iets wat ik van huis uit heb meegekregen volgens mij. [...] ja, op een manier met jezelf, maar ook met de wereld omgaan die ervoor zorgt dat mensen die na jou komen geen last hebben van jouw doen en laten. Niet zoiets van, oh na mij komt de zondvloed.

Het is hier opvallend dat respondent het woord 'zondvloed' gebruikt. Het is hem waarschijnlijk volstrekt ontgaan dat het in dit verband bijna letterlijk een verwijzing lijkt te zijn naar het verhaal van Noach (Genesis 6-8). Dit citaat wekt de indruk dat bij respondent nog een residu is waar te nemen van een christelijke waarde die als 'goed rentmeesterschap' getypeerd kan worden. Verderop in het interview zegt hij het volgende:

Nou mijn moeder gaat nog naar de kerk en is daar ook heel erg actief. En ik dus niet. En zal dat ook niet zijn. En ehm... dat soort dingen. Maar verder, jezelf inzetten voor een betere maatschappij dat doen we dus wel allebei. Op onze eigen manier en op onze eigen.... hè dingen die we zien, die voor ons belangrijk zijn.

De kerkgang lijkt hier vooral het onderscheid te maken, maar het geloof lijkt hier voor zijn moeder bijna bepalend te zijn voor de inzet voor een betere maatschappij. De waarde die voorheen voortkwam uit religie is bij respondent 1 geseculariseerd, maar kent waarschijnlijk zijn oorsprong in een duidelijk christelijke opvoeding.

6.5.3 Sociaal klimaat

Opvallend is dat alle respondenten aangeven dat belangrijke politieke onderwerpen waar op dit moment aandacht voor zou moeten zijn aspecten betreffen van de verzorgingsstaat. Dergelijke aspecten betreffen de zorg in het algemeen en in het bijzonder voor ouderen, participatie van zwakkeren in de samenleving. Het geeft vooral aan waar volgens respondenten aandacht voor moet zijn in het politieke debat. Het valt op dat ze hier dingen weergeven die tamelijk dominant op de politieke agenda staan. Respondenten leggen hier geen duidelijke link met hun eigen levensbeschouwelijke oriëntatie. De politieke urgentie waar zij blijk van geven, lijkt vooral reactief van aard te zijn.

6.6 Beeld en ervaringen kerkelijke context

6.6.1 Connectie kerk

De relatie met de kerk komt het sterkst tot uiting als gevraagd wordt naar het lidmaatschap. Respondent 1 en 2 hebben zich uitgeschreven bij de kerk. Respondent 3 geeft aan zich uit te willen schrijven, maar het komt er niet van. Respondent 4 is actief kerklid. Wat opvalt, is dat het lidmaatschap actief wordt overwogen wanneer zich een life-event voordoet of wanneer er onverwacht een vertegenwoordiger van de kerk op de stoep staat. Respondent 3 vertelt hoe dat dan gaat, waarschijnlijk over de Actie Kerkbalans:

Nou, volgens mij sta ik nog wel ingeschreven. Want er is al twee keer een meneer langs geweest of ik wilde betalen. En toen zei ik: "Van goh ja, ik wil eigenlijk wel uitschrijven." En dat moet dan via een website. Maar dat doe ik dan eigenlijk weer niet. Dus...dat eigenlijk. Formeel sta ik dus ingeschreven, volgens mij. Maar ik doe er niks mee verder, eigenlijk.

Dit fragment laat een aantal dingen zien die ook terug komen bij met name respondent 1. Het eerste dat opvalt, is dat respondent 3 zich aanvankelijk helemaal niet bewust lijkt te zijn van zijn kerklidmaatschap. Daar komt verandering in op het moment dat de kerk naar zijn beleving onverwacht van zich laat horen. Er is eigenlijk geen relatie aanwezig, maar de kerk wil al wel het één en ander. In dit geval een kerkelijke bijdrage. Dit zorgt ervoor dat het kerklid zich wil laten uitschrijven. Bij respondent 1 laat de kerk van zich horen na een verhuizing en 'de kerk' wil komen kennismaken. Voor respondent 1 was dat het definitieve moment om zich uit te laten schrijven.

Dit gegeven is interessant als gekeken wordt naar het moment dat respondent 2 zich heeft laten uitschrijven. Dat was na haar scheiding. Op de vraag hoe het kwam dat de uitschrijving bij de kerk en de scheiding met elkaar samenvielen geeft zij in eerste instantie aan er niet zoveel idee van te hebben. Ze vraagt zichzelf hardop af wat het nut van de kerk eigenlijk is in die hele situatie. Als de onderzoeker doorvraagt of er vanuit de kerk aandacht was voor haar situatie in de scheiding, zegt zij het volgende:

Nou, natuurlijk wel mensen in de kerk, inderdaad, die het wisten. Kennissen van mijn ouders inderdaad. [...] Ja, iedereen vindt het natuurlijk super erg, maar uiteindelijk verandert dat niks aan de situatie. Heel de wereld kan het zielig vinden voor je. Dat vond ik trouwens ook het ergste wat er was hoor. [...] Dan denk ik: doe normaal jongens. [...] Dan denk ik: ja, heb ik niks aan. Je kan hier nou eeuwen op een zielig hoopje zitten, maar uiteindelijk verandert dat niks meer aan mijn situatie. [...] Alleen bijvoorbeeld de dominee heeft er bijvoorbeeld nooit iets mee gedaan.

Het bovenstaande fragment laat zien dat er in de relatie tussen de vertegenwoordigers van de kerk en respondent het één en ander ontspoord. Aan de ene kant geven gemeenteleden haar een reactie die leidt tot ergernis. Het medelijden dat zij betonen werkt in elk geval averechts. Aan de andere kant is zij van mening dat de predikant van zich had moeten laten horen en dat is ook niet gebeurd. Natuurlijk is het de vraag of er überhaupt een goede reactie te geven was geweest. Wat het echter laat zien is dat er in de relatie tussen kerk en respondenten veel mis kan gaan in de communicatie. Dit aspect verbindt respondenten 1, 2 en 3 met elkaar.

Voor respondent 4 ziet de connectie met de kerk er anders uit. Hij is samen met zijn vrouw opzoek gegaan naar een geschikte kerk. Hij vertelt wat hij belangrijke kenmerken vindt van de kerk. Een dergelijke kerk hebben zij samen gevonden. Opvallend genoeg gaat het in die zoektocht helemaal niet om de manier waarop zij bejegend werden door de kerk.

6.6.2 Match-Mismatch

In de kerk gebeuren dingen die slecht aansluiten bij de belevingswereld van respondent 1, 2 en 3. Met name het gemis aan leeftijdgenoten waarmee een band bestaat, lijkt een belangrijk aspect te zijn. Respondent 2 getuigt hiervan:

Er wordt veel te veel naar die oude taarten geluisterd wat dat betreft. En er zit natuurlijk ook totaal geen verjonging in. Want dan denk ik nou eh... Van het dameskoor op [noemt plaatsnaam] zeggen we altijd het zijn oude taarten. Als er straks vijf dood gaan dan is er niks meer over van het hele dameskoor. Dan is het hele dameskoor uit elkaar gevallen. De één komt met een rollator, de ander met een rolstoel. De ander zit aan de zuurstof. Maar er is natuurlijk niemand van 28 die zegt [slaat met hand op tafel] nou hè, ik ken nou eens tien vriendinnen we gaan eens een dameskoor oprichten. We gaan eens lekker iedere zaterdagavond in de kerk mis zingen.

Het fragment laat zien hoe de samenstelling van de geloofsgemeenschap wordt gezien en ervaren. De generaties vormen hier niet samen een gemeenschap, maar vormen een eigen cluster. Het eigen cluster van leeftijdgenoten wordt hier gemist. Het is de vraag of alleen het ontbreken van leeftijdgenoten ervoor zorgt dat er een kloof wordt ervaren tussen respondent en de kerkgemeenschap. Voor respondent 2 lijkt dit de belangrijkste reden te zijn. Bij respondent 1 wordt de kerk schijnbaar meer op inhoud geëvalueerd als hij het beeld schetst van wat hij heeft van de kerk:

Een achterhaald, zeker achterhaald, misschien wel middeleeuws of achterlijk instituut, wat eigenlijk de doelstelling zou moeten hebben saamhorigheid en wereldvrede te bevorderen, maar daar zeker niet in slaagt, omdat het vaak als excuus of als middel gebruikt wordt.

Opvallend is dat in deze evaluatie een contrast wordt aangebracht tussen wat de kerk is en wat de kerk zou moeten zijn. Wat hier opvalt, is dat respondent het woord 'saamhorigheid' noemt. De kerk slaagt er volgens hem niet in om dat te bevorderen. In zekere zin is dit in overeenstemming met het probleem dat respondent 2 aankaart, namelijk het gemis van leeftijdgenoten. Het samenbindende karakter van de kerk wordt in elk geval gemist.

Voor respondent 4 is dat juist één van de aspecten die hij zocht in de kerk en gevonden heeft. Hij gaf aan dat het voor hem en zijn vrouw van belang was een kerk te vinden die open staat voor de buurt en mensen die niet als vanzelfsprekend naar de kerk gaan. De woongemeenschap waar zij wonen,

maakt onderdeel uit van de kerkgemeenschap. Vanuit die woongemeenschap worden allerlei projecten voor de buurt opgezet.

6.6.3 Dominante cultuur

Respondenten getuigen opvallend veel over de wijze waarop zij de cultuur in de omgeving van hun jeugd hebben ervaren. Deze kenmerkt zich enerzijds door een reformatorische context en anderzijds door een overwegend katholieke context. Respondent 2 speelt deze twee contexten tegen elkaar uit:

Ik vind ook dat er een wereld van verschil zit of iemand katholiek begraven wordt of protestant. Nou ben ik natuurlijk wel de meest strenge variant gewend. Maar bij katholieken is dat ook veel meer vreugde. En ja, het is heel vervelend dat die persoon dood is gegaan. Maar, die kijken veel meer naar: Hij had echt een heel mooi leven gehad. Hij had een leuk gezin. Leuk huis. Die man heeft altijd gedaan wat hij leuk vond. Heeft nog 20 jaar van zijn pensioen kunnen genieten, enzo. Terwijl bij mijn moeder enzo, gaat het natuurlijk alleen maar over verdoemenis en hel.... Terwijl dat hier [eigen gemeente] natuurlijk wel minder is, maar... als kind... kijk, ik was even denken hoor, ik was tien toen mijn oma overleed. Ja, als je dan hoort dat je oma naar de hel gaat en dat God heeft gewild dat ze kanker kreeg, nou ja dan denk ik, dan word je als kind, dan zit je er ook een beetje: wat is dit.

Wat hier gezegd wordt komt erop neer dat het protestantse geloof vooral een beleving met zich meeneemt van dingen die moeten of niet mogen en dat hel en verdoemenis verkondigd worden. Daar staat het katholieke geloof tegenover waar meer mag en vooral het plezier in het leven voorop mag staan. Opvallend genoeg bekijken respondent 1 en 2 veel naar de kerkgemeenschap waar zij opgegroeid zijn door de bril van de strenge protestantse orthodoxie. Dat bepaalt in grote mate hun beeld van de kerk. Het is echter niet alleen hun beeld. Respondent 4 wordt op een andere manier met dit beeld geconfronteerd. Hij vertelt over een gesprek met zijn oude overbuurjongen en goede vriend:

[...] hij heeft gewoon een paar keer uitgesproken naar mij van ja: [noemt eigen naam] je gaat naar de kerk. Volgens mij belemmert het jou het zicht ofzo. Van je gaat denken in bepaalde structuren of je wordt een structuur opgelegd. Dat kan ik me ook wel voorstellen dat mensen dat hebben als mensen denken aan kerk, dan moet je ook in een soort keurslijf horen in de ogen misschien van andere mensen.

Respondent 3 is zich daar eigenlijk niet van bewust. Hij maakt wel een onderscheid tussen protestant en katholiek. Opvallend genoeg noemt hij zichzelf op sommige momenten wel protestant. Als de onderzoeker vraagt naar de verschillen tussen protestant en katholiek geeft hij het volgende antwoord:

Nee, dat zie ik eigenlijk een beetje als hetzelfde. En ik zou ook niet echt goed kunnen vertellen wat nou de verschillen zijn. Waarom iemand protestant is en de ander katholiek. Dat zou ik ook eigenlijk niet echt weten.

Later in het interview komt ditzelfde aspect nog een keer terug als het gaat om de levensbeschouwelijke identiteit van zijn vriendin:

Nou ja volgens mij, ik weet het niet eens zeker, maar volgens mij is zij katholiek. En hetzelfde als ik; ze is katholiek, maar dat was het. Zo van ik vul het wel in, maar ik denk er niet over na. Of ik... nee, nee, nee. Zij gaat ook nooit naar de kerk of dat...

Jezelf protestant of katholiek noemen is op enkele momenten nog wel passend, maar het heeft in deze voorbeelden verder geen betekenis. Het zegt echter wel iets over de afkomst. In deze voorbeelden wordt duidelijk dat het geloof van je ouders bepaalt of je protestant of katholiek bent. Verder heeft het geen waarde voor levensbeschouwelijke opvattingen.

6.6.4 Rituelen

Voor respondent 4 zijn belangrijke rituelen (samen) bidden en Bijbellezen. Opvallend genoeg zijn dit ook de rituelen waar respondenten 1, 2 en 3 aan denken als gevraagd wordt naar rituelen, maar zij doen daar het liefst niet actief aan mee en voeren het zelf al helemaal niet meer uit. Het betekent echter niet dat er helemaal geen rituelen meer uitgevoerd worden. Respondent 3 is daar het meest opvallend in. Nadat hij een ernstige knieblesure had opgelopen die zijn voetbalcarrière in het amateurvoetbal kon beperken, ontstond er een ritueel. Hij vertelt hierover het volgende:

Want als ik dan het veld op kwam, [...], dan wilde ik natuurlijk nooit meer geblesseerd raken. Dan maakte ik altijd weer een sprongetje met dat éne been. Zo van even wakker schudden en daarna ging ik weer voetballen. Dus dat was wel een beetje ritueel van me. Zo van daarmee hoopte ik dat het goed kwam, zeg maar. Nou uiteindelijk is het niet goed gekomen hoor, dus ik ben nu weer geblesseerd. Dus dat ritueel heb ik ook maar afgeschaft.

Hier lijkt het maken van het sprongetje bijna hetzelfde voor ogen te staan als bidden. Het ritueel probeert hier iets af te dwingen waar je zelf eigenlijk geen vat op hebt. Respondent 3 doet het verder eigenlijk af als iets wat irreëel is, maar het is wel verbonden met een diep verlangen van binnen. In die zin is dit ritueel dus niet betekenisloos. Het geeft namelijk uiting aan een beleving waar hij verder geen woorden aan geeft.

Een ander aspect van een ritueel is dat het samenbindend werkt. Hiervan getuigt respondent 1 duidelijk. Voor hem zijn rituelen samen Oud en Nieuw vieren met vrienden, zijn verjaardag vieren of samen op vakantie gaan. Hij benoemt expliciet dat het voor hem gaat om het samenzijn. Hij ziet deze momenten niet als een echt ritueel. Toch is het in zekere zin wel zo op te vatten, omdat het gemeenschapsvormend is.

6.6.5 Christelijke traditie

Respondenten laten vooral zien hoe de christelijke feestdagen betekenis krijgen in hun gesecculariseerde opvattingen. Het christelijke feest, vooral Kerst, geeft aanleiding tot samenzijn en gezelligheid. Respondent 3 vertelt:

Ik zie Kerst toch als gezelligheid eigenlijk. Dus ook wel liefde. Met degene waar je het meest van houdt de gezelligheid creëren eigenlijk. Dat is een beetje// Ik link daar niet iets gelovigs aan zeg maar. Bijvoorbeeld tijdens het kerstdiner, willen mijn moeder en mijn oma niet altijd, maar wel vaak een stukje uit de Bijbel lezen. Ja, dat hoeft voor mij niet. Snap je? Ik zie daar geen meerwaarde in. En hun wel. Dus dan vind ik dat wel weer prima. Dan mogen ze dat van mij doen, maar ik koppel daar niks aan. Niks christelijks aan, zeg maar.

Dat Kerst gaat om de geboorte van Jezus is bij alle respondenten nog wel bekend, maar voor respondenten 1, 2 en 3 is dat niet meer de reden om Kerst te vieren. Voor respondent 4 is dat juist wel de reden om Kerst te vieren. Hij ziet juist de kant van gezelligheid en sfeer als een probleem:

En [Kerst] gaat wat vaak over hoe goed het eten wel niet moet zijn en hoe goed je jezelf wel niet moet presenteren aan anderen van wat je gaat doen met Kerst en bij wie je allemaal wel

niet op bezoek gaat. Terwijl, heel veel mensen dan juist niemand hebben om ergens naartoe te gaan. En de eenzaamheid ook juist in deze buurt alleen maar groter is dan normaal. Dus wat dat betreft vind ik het een beetje een gekke traditie hoe hij nu is, maar het kerstfeest als God die geboren wordt op aarde, ja, dat vind ik... hoe noem je dat? Dat is een teken van hoop, van liefde. Dat God de wereld niet vergeet en naar ons toe komt en ja... dat Hij dichtbij ons is.

In dit fragment lijkt de seculiere betekenis van Kerst haast in de weg te staan voor de christelijke betekenisverlening bij respondent 4. Dit staat in contrast met wat de overige respondenten melden. Het feest wordt eenvoudig en zonder problemen van de christelijke betekenis ontdaan.

6.7 Pedagogisch klimaat

6.7.1 Familiebanden

Het valt op dat de positie in het gezin voor respondenten van belang is. De onderzoeker heeft hier niet specifiek naar gevraagd, maar alle respondenten met uitzondering van respondent 4 brachten dit zelf in. Naar hun idee verklaart dit iets over wie zij zijn. Het maakt uit of zij de jongste in het gezin zijn (respondent 1 en 3) of de middelste (respondent 2). Respondent 4 is de oudste in het gezin, maar benoemt dit niet specifiek. Respondent 2 geeft weer wat het betekent om de middelste te zijn:

Ik ben natuurlijk de middelste. Dus je zit eigenlijk altijd overal tussenin. En mijn moeder zegt altijd: "Het middelste kind is altijd het meest tevreden kind. Want die is altijd gewend 'dattie' altijd alles moet delen. Die oudste was er altijd als eerste. En de jongste wordt altijd iets meer verwend of die mag sneller dingen, omdat die andere twee dat al hebben gedaan."

Wat dit citaat laat zien is dat de positie in het gezin van invloed is op het socialisatieproces. De positie in het gezin zorgt ook voor een bepaald zelfverstaan en een bepaalde houding in de familie. Het wordt niet duidelijk uit de interviews of dit ook van invloed is op de levensbeschouwelijke aspect van de identiteit.

Verder valt op dat ouders door alle respondenten worden genoemd als degenen die het meest van invloed zijn geweest op wie zij nu zijn. Ook wanneer de verstandhouding met één van de ouders als slecht te kwalificeren is (respondent 1 en 3), is dit van invloed zoals respondent 1 vertelt over de gevolgen van de scheiding van zijn ouders toen hij anderhalf was:

[...] en daarmee mis je natuurlijk eh een vaderfiguur in het gezin en daarmee ook een stuk van je eigen identiteit. Eh zeker ook in mijn geval, omdat ik toch ook wel duidelijke trekken heb van mijn vader.

6.7.2 Opvoeding

In de gesprekken komen drie aspecten aan de orde van opvoeding. Ten eerste de bagage die respondenten van hun ouders hebben meegekregen, ten tweede de vrijheid en beperking die zij hebben ervaren en ten derde komen ouder-kindgesprekken aan de orde.

Als het gaat om de bagage die respondenten hebben meegekregen dan gaat het soms bijna meer over de manier van doen en zaken waar de respondenten nu belang aan hechten dan dat het om heel concrete dingen gaat. Respondent 3 benoemt wat hij het meest van zijn moeder heeft meegekregen:

Het lief-zijn denk ik voor andere mensen. Zij is heel erg van het benoemen. Dus: ik vind je, ik houd van je, zegt ze heel vaak of ik vind dat je het heel goed doet. Of ik vind het zo knap hoe je met je blessure omgaat. Of... heel erg benoemen van hetgene wat je voelt, zeg maar. En dat doe ik ook eigenlijk heel erg. Soms iets te vaak vindt mijn vriendin. Maar dat is wel echt iets wat ik van mijn moeder heb meegekregen denk ik.

Het laat zien hoe ouders aan de ene kant hun kinderen beïnvloeden in hun gedrag. Er zit iets van een beloning in door een compliment te geven. Aan de andere kant wordt dat in dit gedrag in dit voorbeeld ook duidelijk overgenomen in andere sociale contexten. Respondent 4 verwoordt het op een andere manier:

Ja, ze hebben gewoon mij het leven geleerd. Vanaf het eerste moment dat ik me kan herinneren zijn ze er al bij geweest. Dus ja, ze hebben me laten zien hoe ik kan leven en me daarin heel erg vrij gelaten om mijn eigen weg te laten gaan. En ja, ik waardeer echt heel erg hoe ze me opgevoed hebben en ja.... het is heel moeilijk om echt exacte punten aan te duiden van dit is... hierin hebben ze echt een rol gespeeld.

De bagage die respondent 4 meeneemt wordt hier niet exact onder woorden gebracht. Wel is duidelijk dat zijn ouders duidelijk hebben voorgeleefd hoe zij in het leven staan. Voor respondent 4 is dit een positieve ervaring. Hij spreekt daarom ook met veel waardering over zijn opvoeding. In dit citaat komt ook tot uiting dat hij vooral vrijheid heeft ervaren. Voor respondent 1 en 2 geldt dat zij zich op veel momenten beperkt hebben gevoeld. Dit roept bij hen ook geregeld verzet op. Respondent 2 vertelt hoe zij zich vroeger beperkt heeft gevoeld:

Als kind hadden we bepaalde restricties. Wat ik natuurlijk verschrikkelijk vond. We mochten op zondag nooit naar het zwembad. We mochten wel fietsen. Je mocht wel je arm breken op zondag met fietsen. Maar ik mocht niet naar het zwembad, terwijl het 33 graden was. Dus als kind vond ik dat natuurlijk... Vond ik belachelijk, vond ik dat.

Toch geeft ze later in het gesprek aan dat ze door dit alles niet slechter is geworden. Ze verbaast zich nu over de manier waarop ouders geen tijd nemen voor hun kinderen. Aan de andere kant heeft het voor het geloof niet heel positief uitgekapt. Als het daarover gaat en de onderzoeker vraagt of het uitgemaakt zou hebben wanneer haar opvoeding minder strikt was geweest, geeft zij aan dat dit waarschijnlijk wel het geval was.

Wat opvalt in de interviews is dat respondenten aangeven over cruciale onderwerpen niet of nauwelijks het gesprek gevoerd te hebben met hun ouders. Respondent 3 geeft antwoord op de vraag wat zijn moeder er volgens hem vindt dat hij niet meer naar de kerk gaat:

Wat vindt ze ervan? Ik denk dat ze, ik gok dat ze het wel jammer vindt. Ik denk dat ze wel graag zou willen dat we er wat meer mee bezig zouden zijn denk ik. Hè, dat interpreteer ik aan de hand van het stukje uit de Bijbel lezen [met Kerst] en een beetje dat, ja... ons op een bepaald pad willen sturen. Maar het is eigenlijk niet dat we erover praten ofzo. Dat ik aan haar vraag, wat vind je ervan of dat zij haar mening geeft van goh ik vind dat niet leuk. Of... dat niet.

Ook bij de andere respondenten is geloof op dit moment geen gespreksonderwerp. Als gevraagd wordt of dat vroeger wel het geval was, dan blijkt dat het toen niet heel veel vaker was zoals respondent 2 aangeeft:

We gingen naar de kerk en er werd gelezen uit de Bijbel of uit de Kinderbijbel en er werd gebeden voor het eten enzo. Maar voor de rest eh... geen filosofische verhalen bij de familie [noemt eigen achternaam] aan tafel hoor.

Het laat zien hoe religie wel aanwezig was in rituelen en praktijken thuis, maar dat er niet actief over gesproken werd. Het lijkt haast alsof er een soort verlegenheid bij de ouders was om taal te geven aan hun geloof. De andere kant is wellicht dat het wel besproken werd, maar dat de respondenten hier zelf minder ontvankelijk voor waren. Respondent 1 geeft bijvoorbeeld aan dat hij het zich niet kan herinneren.

6.7.3 Religiositeit ouders

De onderzoeker heeft specifiek gevraagd naar de geloofsbeleving van de ouders van de respondenten. Het blijkt dat zij hier eigenlijk geen zicht op hebben. Dit resultaat laat vooral zien hoe weinig er over geloof gesproken wordt in het gezin. Aan de andere kant vertellen zij wel over de religieuze praktijken van hun ouders. Die kunnen zij waarnemen, maar wat de motivatie is voor hun ouders om dat te doen, daar hebben zij opvallend weinig idee van. Respondent 2 kwam er recent zelfs achter dat haar ouders verschillend in het geloof staan, maar als de onderzoeker vraagt wat dan het verschil is, weet zij het niet.

6.8 Life-events

6.8.1 Scheiding – Breuk significante ander

Respondent 1 en 3 hebben allebei gescheiden ouders en geen of slecht contact met hun vader. Respondent 2 is zelf getrouwd geweest en is inmiddels gescheiden, maar de afwikkeling van de scheiding is nog niet klaar. Zij moeten hun huis nog verkopen.

Als het gaat om een breuk met de ouders, werd al zichtbaar bij de familiebanden dat het gemis van een ouder invloed heeft op de identiteit van respondenten. Het heeft los van het gemis en het gevoel dat er een stuk van de identiteit ontbreekt in die situatie ook het effect van het beter willen doen dan de eigen vader, respondent 3 zegt daarover:

Ja, en mijn vader ook denk ik. Toch wel he. Dus hetgene wat hij niet doet, wil ik juist wel heel graag doen. Dat is ook wel weer een grote invloed. Dus ondanks dat hij niks doet, doet hij toch wat eigenlijk.

Voor respondent 1 is de scheiding van zijn ouders moeilijk te verwerken geweest. Hij vertelt hoe hij zichzelf eigenlijk verantwoordelijk heeft gevoeld voor de scheiding. Hij ziet nu in dat dit niet reëel is, hij was anderhalf toen de scheiding plaatsvond, maar het heeft wel geleid tot depressieve gevoelens:

Maar ja, het is wel als je er zelf overal de schuld van gaat geven. Van een scheiding en dat soort dingen, ik bedoel dat is een opeenstapeling van, klap na klap. En niet weten hoe je daar mee om moet gaan.

Wat hier opvalt, is dat zowel respondent 1 en 3 al op jonge leeftijd een groot life-event meemaken en dat dit gevolgen heeft voor de manier waarop zij zichzelf nu verstaan. Er is echter vanuit de kerkelijke gemeenschap geen specifieke aandacht voor hen geweest in die situatie.

Voor respondent 2 ligt de breuk allemaal wat anders. Dat heeft ermee te maken dat deze breuk in een andere levensfase heeft plaatsgevonden en waarschijnlijk ook met het feit dat die scheiding veel recenter heeft plaatsgevonden. De 'wonden' zijn nog beduidend verser. Als gekeken wordt naar wat

zij zegt, valt toch op dat er een parallel aanwezig is met wat respondent 1 ook rapporteert. Zij zoekt de verantwoordelijkheid van de scheiding voor een deel ook duidelijk bij zichzelf. Dat is opvallend, omdat er ook een duidelijk aanwijsbare reden voor haar scheiding is, omdat haar ex-man er een andere relatie op na hield. Desondanks zegt ze over haar scheiding het volgende als het gaat om kinderwensen:

Ik denk dat ik daar uiteindelijk door gescheiden ben. Want, eh... mijn ex-man was natuurlijk dik acht jaar ouder. En hij is dan nu twee weken geleden pappa geworden. Nou, allemaal prima. Alleen, ja, ik ben wel zo'n carrière muts. Dus ik had daar natuurlijk wel een bepaald beeld ervan. Kijk, hij wilde heel graag kinderen. Ik wilde ze wat minder. Dus... ik heb voor mezelf altijd de concessie gemaakt, nou er komen er op een gegeven moment wel, maar ik ga daar mijn carrière [...] niet voor opgeven.

Het laat zien hoe met name scheidingen en breuken met anderen haast onvermijdelijk de vraag oproepen van de eigen verantwoordelijkheid. Die vragen zijn haast niet te beantwoorden, maar zorgen er wel voor dat ze gevolgen hebben voor de eigen identiteit. Respondent 2 verstaat zichzelf hier als 'carrière-muts', maar ook 'gescheiden-vrouw' lijkt hier een belangrijke identiteit te zijn. De vragen naar eigen verantwoordelijkheid brengt haast als vanzelf een exploratie op gang en ook commitment lijkt aan de orde te zijn als het gaat om deze twee identiteitsgegevens.

6.8.2 Ziekte – Overlijden

Als het gaat om ziekte is er een verschil te maken tussen ziekte die jezelf doormaakt en de ziekte die een dierbare doormaakt en waar respondenten zelf getuige van zijn. Respondent 1 heeft zelf een depressie doorgemaakt in zijn kindertijd. Hij geeft aan dat hij op een gegeven moment de kracht in zichzelf heeft gevonden om die te boven te komen. Respondent 3 vertelt over zijn knieblessure die gevolgen heeft voor zijn grote passie voor voetbal. Deze aspecten zijn op andere plaatsen al besproken. Hier wordt daarom nu de focus gelegd bij de ziekte waarvan respondenten getuige zijn geweest. Met uitzondering van respondent 1 hebben alle respondenten hiermee te maken gehad.

Voor respondent 2 en 3 heeft het vooral het effect dat zij zijn gaan zien hoe betrekkelijk het leven is en dat je ervan moet genieten. Voor respondent 4 heeft het ervoor gezorgd dat zijn geloof is verdiept. Hij ziet in de situatie waarin angst om het leven van zijn broer bestond ook een moment waarin God hen als gezin verder samenbracht. Maar in alle gevallen geldt dat het impact heeft op de manier waarop respondenten het leven verstaan. Hierin valt echter wel op dat het geen vragen oproept naar een hogere macht of God wanneer die vragen er niet al eerder waren. Het crisismoment zorgt hier dus niet voor verdere exploratie.

6.8.3 Relatievorming – Trouwen

In de periode waarin een levenspartner wordt gevonden en eventueel een huwelijk wordt aangegaan wordt specifiek stilgestaan bij levensbeschouwelijke vragen. De ander zorgt er haast vanzelf voor dat ook (opnieuw) wordt nagedacht over de eigen identiteit. De partner wordt als vormend gezien, zoals respondent 4 vertelt:

De basis van onze relatie is gewoon dat we volkomen eerlijk zijn en elkaar volkomen vertrouwen. Ja, [...], dan houd je gewoon keihard de spiegel voor bij wie jezelf bent. En ja, dat is bijna iets Goddelijks denk ik.

Wat hier opvalt, is dat het als iets Goddelijks ervaren wordt. Dat kan echter alleen gebeuren omdat daarvoor al iets van God ervaren werd. God was hier niet een nieuwe realiteit. Wel kan de vraag naar rituelen en diepgang een reden zijn om in de kerk te trouwen ook op het moment dat God slechts als mogelijkheid open wordt gehouden zoals het geval was bij het huwelijk van respondent 3. Als de onderzoeker vraagt waarom zij wilden trouwen in de kerk, geeft zij aan dat het diepgang aanbracht. Wat deze diepgang dan is probeert zij onder woorden te brengen:

Kijk, we kregen natuurlijk huiswerk mee met vragen hoe we erover dachten en hoe het dan vroeger thuis was enzo. [...] [Noemt naam ex-man] was natuurlijk thuis katholiek opgevoed en wij natuurlijk thuis protestant. Dat daar wel een verschil in zit. Maar dat bepaalde dingen natuurlijk wel hetzelfde zijn. Iedereen wil het beste voor z'n eigen kind. Je hebt blijkbaar ook allebei wel een idee hoe je het in het vat wil gieten als je éénmaal samen bent. En dat soort dingen enzo. Dus er wordt veel meer over nagedacht. Er zit wat huiswerk aan, je moet erover denken. Je moet een Bijbeltekst uitkiezen waarvan je denkt, die vind ik goed bij ons passen. Ehm.. dat soort dingen enzo. Je krijgt er dus wel een soort wijze les uit. Ik vind het ook een soort les voor je eigen huwelijk. Van nou, dit is het huiswerk wat je hebt gedaan, dit is het lesje geweest. Nou moet je het nog gaan uitwerken en uitvoeren...

Wat hier opvalt, is dat de diepgang vooral aangebracht werd in de voorgesprekken van het huwelijk. Het gaat ook niet zozeer om het sluiten van een huwelijk ten overstaan van God, maar veel meer om met je partner na te denken over de wat diepere betekenis is van hun relatie. De kerk is daarin faciliterend geweest. God komt er, zo lijkt het, niet aan te pas. Uiteindelijk moet men zelf de geleerde les uitwerken en uitvoeren.

6.8.4 Verhuizing - Woonsituatie

Een verhuizing is het natuurlijke moment om het lidmaatschap van de kerk te beëindigen. Daarvoor zijn respondenten die niet actief lid zijn van de kerk (met name respondent 1 en 3) zich niet bewust van hun lidmaatschap. Verder is het ook het moment om actief opzoek te gaan naar een nieuwe geloofsgemeenschap (respondent 4). Uit de interviews komt verder geen relevante informatie naar voren met betrekking tot verhuizingen of woonsituatie als gekeken wordt naar levensbeschouwelijke identiteitsvorming.

6.9 Levensbeschouwelijke identiteit

De focus van dit onderzoek ligt bij de levensbeschouwelijke identiteit van respondenten. De vraag is welke identiteitstatus respondenten hebben bereikt ('Diffuse identiteit', 'Premature identiteit', 'Moratorium' of 'Verworven identiteit'). Dit is bepaald met de vraag in gedachten of 1) respondenten blijk geven van commitment met betrekking tot een bepaalde levensbeschouwelijke ideologie of organisatie en 2) of respondenten blijk hebben gegeven van een periode van exploratie of crisis in het heden of verleden.

Van commitment is duidelijk sprake bij respondent 1 en 4. Dit blijkt bij respondent 4 duidelijk uit zijn actieve kerklidmaatschap en de daarbij behorende gebruiken als kerkgang, bidden en Bijbellesen. Bij respondent 1 wordt dit duidelijk uit een verbinding met organisaties die zich inzetten voor duurzaamheid en natuurbescherming. In meer algemene zin gaat het hier om een ideologisch gedachtegoed waaraan respondent zich verbindt én zich voor inspent. Voor respondent 1 heeft dit een duidelijk levensbeschouwelijk karakter. Hij ervaart het als zijn opdracht 'om de wereld een beetje beter achter te laten dan dat hij 'm aantroft'. Respondent 2 en 3 geven geen of onduidelijk blijk van een dergelijk commitment met betrekking tot een levensbeschouwelijke ideologie of organisatie.

De resultaten wijzen dus in de richting dat het vermogen van respondenten om zelf een label te geven aan hun levensbeschouwelijke identiteit samenvalt met de aanwezigheid van commitment.

Als het gaat om exploratie dan geven alle respondenten blijk van momenten waarop zij keuzes hebben gemaakt. Deze keuzemomenten zijn verder geanalyseerd met de bedoeling om te achterhalen of dit bij respondenten een indicatie is van exploratie. Dit is slechts het geval bij respondent 4 wanneer hij vertelt over zijn huisgenoot die 'uit de kast kwam'. Toen heeft er een verdere verkenning plaatsgevonden rondom de vraag hoe respondent dacht over het onderwerp homoseksualiteit. Dit is vormend geweest en heeft gevolgen gehad voor zijn overtuigingen met betrekking tot dit onderwerp. Echter, het heeft niet de vraag opgeworpen of dit consequenties moest hebben voor zijn identiteit. Dat wil zeggen dat de vraag niet aan de orde is geweest of hij nog wel langer 'gelovig en volger van Jezus' wil en kan zijn. In die zin is het dus geen exploratie met betrekking tot de identiteit (cf Waterman & Archer, 1993, p. 259). Ook een fragment zoals het volgende dat afkomstig is uit de mond van respondent 4 en antwoord geeft op de vraag of hij zich kan voorstellen dat hij Jezus niet zou volgen en zou leven zonder God, kan niet als exploratie worden bestempeld, omdat de uitkomst van de vraag al lijkt voorgegeven:

Ik heb me die vraag ook wel eens gesteld, inderdaad. En geprobeerd te... ja, voor te stellen hoe dat zou zijn. Alleen, ja, ik vind dat heel moeilijk om zo'n vraag überhaupt te beantwoorden. Ja en uiteindelijk, vraag ik me af wat het uitmaakt om die vraag te beantwoorden.

De resultaten voor het religieuze domein laten zien dat respondent 1 en 4 beiden wel een commitment hebben, maar geen duidelijke crisis of exploratie hebben doorleefd. De status die hier bij hoort is die van 'premature identiteit'. Voor respondent 2 en 3 geldt dat er in dit domein geen commitment aanwezig is en geen exploratie of crisis is doorleefd. De status die hierbij hoort is die van 'diffuse identiteit'. Hierbij moet opgemerkt worden dat respondent 2 vrij recent een ontwikkeling heeft doorgemaakt door haar lidmaatschap op te zeggen waardoor het commitment is gewijzigd. Er heeft een regressie plaatsgevonden van 'premature identiteit' naar 'diffuse identiteit'.

7. Conclusie en discussie

7.1 Beantwoording onderzoeksvragen

7.1.1 Betekenis levensbeschouwelijke identiteit

De eerste deelvraag waarop hier antwoord wordt gegeven luidt als volgt:

Wat is de betekenis van levensbeschouwelijke identiteit voor jong volwassenen die eerder in hun leven randkerkelijk waren en hoe geven ze daar concreet vorm en inhoud aan?

Als het gaat om de beantwoording van deze deelvraag dan geldt dat de levensbeschouwelijke identiteit onderdeel uitmaakt van een groter geheel. Er zijn immers verschillende kerndomeinen die de identiteit van een individu bepalen (Waterman, 1993, p. 157). De beroepskeuze als belangrijk domein komt naar voren in het thema 'zelfpositionering en –realisatie'. De politieke ideologie komt naar voren in het thema 'maatschappelijke oriëntatie' en de religieuze overtuigingen komen tot uiting in het thema 'Levensbeschouwelijke opvattingen'.

Wanneer gekeken wordt naar de betekenis van de levensbeschouwelijke identiteit voor respondenten dan is het resultaat van belang dat laat zien dat niet elke respondent in staat is om daar een label aan te geven. Met name respondent 2 en 3 hebben hier meer moeite mee. De resultaten laten zien dat het vermogen van respondenten om zelfstandig hun identiteitslabel met betrekking tot hun levensbeschouwing te benoemen een belangrijke indicator is voor de aan- of afwezigheid van commitment in het religieuze domein van de identiteit. Wanneer er commitment aanwezig is in dit domein dan speelt levensbeschouwing een grotere rol in de overige domeinen. Dit wordt duidelijk uit het gegeven dat over levensbeschouwelijke zaken niet slechts wordt gerapporteerd in het thema 'Levensbeschouwelijke opvattingen', maar ook in de thema's 'zelfpositionering en –realisatie' en 'maatschappelijke oriëntatie'. De resultaten laten zien dat respondenten die een commitment hebben in het religieuze domein daar baat bij lijken te hebben als het gaat om het maken van carrièrekeuzes en politieke overwegingen.

Verder laten de onderzoeksresultaten zien dat de mate waarin respondenten verschillen met hun ouders ten aanzien van hun religieuze commitment, leidt tot meer provocatief taalgebruik wanneer zij spreken over hun eigen levensbeschouwelijke opvattingen en het spreken over God in het bijzonder.

7.1.2 Verhouding kerkelijke gemeenschap

De tweede deelvraag waarop hier antwoord op wordt gegeven luidt als volgt:

Hoe verhoudt de levensbeschouwelijke identiteit van randkerkelijke adolescenten (T_1) zich tot de kerkelijke gemeenschap waarvan zij lid waren en hoe ontwikkelt zich dat in hun jongvolwassenheid (T_2)?

De resultaten laten zien dat een verhuizing en in mindere mate life-events een cruciaal moment vormen als het gaat om de invulling en voortzetting van het kerklidmaatschap. Ten eerste blijkt dat respondenten zich niet ten volle bewust zijn van hun lidmaatschap totdat een verhuizing of de actie 'Kerkbalans' daar bijvoorbeeld verandering in brengen. De wijze waarop vertegenwoordigers van de kerk contact zoeken of dat juist nalaten is van doorslaggevend belang als het gaat om het voortzetten of de beëindiging van het kerklidmaatschap. Gezien de onderzoekspopulatie die vooral uit kerkverlaters bestaat, laat de communicatie in de meeste gevallen te wensen over.

Wat verder meespeelt in de overweging of een lidmaatschap van een kerkgemeenschap waardevol is, is de mate waarin respondenten zich herkennen in het instituut. De vergrijzing en perceptie van verouderde vormen in de kerk, zijn bepalend als het gaat om de match of mismatch die wordt ervaren. De mismatch die in dit onderzoek naar voren komt belemmert respondenten met name in het actief onderdeel uitmaken van een gemeenschap.

Het beeld dat respondenten van de kerkelijke gemeenschap schetsen en van geloven in algemene zin wordt niet alleen bepaald door wat er in de eigen kerkelijke gemeenschap werd en wordt verkondigd en gepraktiseerd. Het beeld wordt in sterke mate gevoed door de dominante cultuur in de omgeving. In de leefomgeving waar respondenten zijn opgegroeid was dat hoofdzakelijk een orthodoxe protestantse cultuur én een Rooms Katholieke cultuur als gekeken wordt naar de overige vormen van christendom buiten de eigen geloofsgemeenschap. Verder is de omgeving geseculariseerd.

Als gekeken wordt naar de praktijken van rituelen en de christelijke traditie, dan geldt dat dit in de levens van respondenten geen dominante rol speelt.

7.1.3 Invloeden

De derde deelvraag waar hier antwoord op wordt gegeven luidt als volgt:

Welke invloeden zijn in de transitiefase (periode tussen T_1 en T_2) van randkerkelijke adolescenten naar jongvolwassenheid van belang voor de ontwikkeling van een levensbeschouwelijke identiteit?

Familiebanden en de positie in het eigen gezin zijn van belang voor de socialisatie en het verwerven van een identiteit. De opvoeding kent drie aspecten, namelijk bagage die is meegegeven, de vrijheid en beperking die in de opvoeding is ervaren en ouder-kindgesprekken. Als het gaat om gedragingen dan is er een duidelijk effect zichtbaar in de levens van respondenten. Gedrag van ouders wordt in veel gevallen gekopieerd. Het gevoel dat respondenten in hun gedrag belemmerd zijn of afgeremd (vaak als gevolg van christelijke opvattingen van de ouders) zorgt ervoor dat respondenten zich verzetten tegen het christelijk geloof en de kerk als instituut. Het laat zien dat gedrag en opvoedstrategieën van de ouders iets van geloof communiceren. Opvallend genoeg maken de resultaten inzichtelijk dat het gesprek als communicatiemiddel bij uitstek weinig plaatsvindt. Dit wordt het meest duidelijk wanneer respondenten is gevraagd naar de religiositeit van hun ouders. Respondenten gaven allemaal aan niet (zeker) te weten wat hun ouders geloven.

Alle respondenten hebben te maken gehad met life-events. Deze life-events hebben invloed op de identiteit, maar niet altijd specifiek voor het domein van de levensbeschouwing. Life-events lijken daarop alleen van invloed te zijn wanneer er al een duidelijk besef van God of een hogere macht aanwezig is en zorgt daarom ook niet voor verdere exploratie.

7.1.4 Ontwikkeling en betekenis levensbeschouwelijke identiteit

De onderzoeksvraag waar hier antwoord op wordt gegeven luidt als volgt:

Welke ontwikkeling maken randkerkelijke adolescenten door tot in hun jongvolwassenheid als het gaat om hun levensbeschouwelijke identiteit en wat is de betekenis van die ontwikkeling?

De ontwikkeling van de levensbeschouwelijke identiteit in de periode tussen T_1 en T_2 laat geen grote verschuivingen zien. Respondenten geven in hun terugblik op de gesprekken van T_1 aan dat ze nu

veel genuanceerder zouden spreken over hun levensbeschouwelijke opvattingen. Het heeft echter geen significante verschuiving met betrekking tot de identiteitsstatus tot gevolg. Het commitment ten tijde van T_2 is gelijk gebleven aan dat van T_1 . Verder heeft geen van de respondenten een significante periode van crisis of exploratie doorgemaakt in de periode tussen T_1 en T_2 . Het geeft aan dat de identiteitsstatus met betrekking tot levensbeschouwing stabiel is in de periode van adolescentiefase tot jongvolwassenheid.

Met name de aan- of afwezigheid van commitment in het religieuze domein blijkt van betekenis te zijn voor respondenten. Commitment in dit domein beïnvloedt aspecten uit de overige domeinen van identiteit. Daarnaast is het verschil in het commitment tussen respondenten en ouders ten aanzien van kerk en religie van invloed is op de wijze waarop respondenten over het christelijk geloof spreken. Over het algemeen geldt dat respondenten nauwelijks met hun ouders spreken over religie of levensovertuiging. Slechts de respondenten bij wie commitment in het religieuze domein aanwezig is, geven duidelijk aan op verschillende momenten met anderen te spreken over levensbeschouwelijke zaken en dat dit voor hen ook belangrijk is.

7.2 Discussie

7.2.1 Conclusies nader beschouwd

In dit onderzoek zijn van de vier mogelijke identiteitstatussen slechts twee gevonden; 'Premature toegekende identiteit' en 'Diffuse identiteit'. De steekproef van dit onderzoek is te klein om een representatief beeld te geven voor een grotere populatie. In een grotere steekproef onder kerkverlaters zal mogelijk meer variatie gevonden worden. De vraag is daarom aan de orde in welke mate de gevonden resultaten ondersteund worden door andere empirische onderzoeken.

Uit een studie waarin volwassenen zijn geïnterviewd om schattingen te maken van de identiteitstatussen van adolescentie (15 jaar) tot volwassenheid (43 jaar) blijkt dat de kans op de status van 'Diffuse identiteit' het grootst was in het religieuze domein door de jaren heen (Kroger en Hasslet 1991, p. 321). Vergelijkbare resultaten zijn gevonden in een longitudinale studie Fadjukoff, Pulkkinen en Kokko (2005, p. 10) ook zij constateren dat de meest voorkomende identiteitsstatus in het religieuze domein die van 'Diffuse identiteit' is. Op detailniveau wijken de door hen gevonden resultaten echter af. In de door hen geselecteerde steekproef onder 27-jarigen die gehouden is in 1986 hebben 10% van de onderzochte mannen de identiteitsstatus van 'premature identiteit' in het religieuze domein (Fadjukoff, Pulkkinen & Kokko, 2005, p. 9). Hier staat tegenover dat Bartoszuk en Pittman (2010, p. 448) concluderen dat jong volwassenen commitment vertonen in het ideologische domein op basis van relatief weinig exploratie. Volgens hen moet de identiteitsstatus in dit domein dus wel eerder als 'premature identiteit' geclassificeerd worden. Het verschil tussen deze twee onderzoeken is mogelijk te wijten aan een cohort-verschil. De steekproef van Bartoszuk en Pittman is van jonger datum.

Het huidige onderzoek is uitgevoerd in een kleine steekproef met specifieke kenmerken. Kerkverlaters en randkerkelijken in een geseclariseerde omgeving ontwikkelen mogelijk hun identiteit anders dan individuen zonder religieuze achtergrond. Een soortgelijke conclusie trekt Visser-Vogel (2015, p. 88) in het geval van 'orthoprax moslims'. Hoewel zij hun religie diepgaand exploreren, gaat het hen er niet om een identiteit te selecteren, maar de identiteit waaraan zij zich hebben gecommitteerd te implementeren. Wat de 'orthoprax moslims' en de respondenten uit dit huidige onderzoek met elkaar gemeen hebben is dat beide groepen in hun jeugd deel uit hebben gemaakt van een minderheid ten opzichte van de rest van de bevolking. Dat wil zeggen dat het

religieuze gezin leefde in een context die zich overwegend door andere levensbeschouwelijke overtuigingen en praktijken kenmerkte. De onderzoeksresultaten getuigen ervan dat dit een spanningsveld heeft opgeleverd. Dit spanningsveld zorgt mogelijk voor weerstanden ten opzichte van andere meningen, overtuigingen en visies dan voor interesse daarvoor. Dit werkt eerder verdieping en bestendiging van de aanwezige overtuigingen teweeg dan een bredere oriëntatie buiten de eigen opvattingen. Of en hoe de minderheidspositie van invloed is op identiteitsontwikkeling bij de doelgroep van kerkverlaters in een overwegend gesecculariseerde omgeving zal nader onderzocht moeten worden.

Het provocatieve taalgebruik van respondenten die sterk verschillen met hun ouders als het gaat om het religieuze commitment duidt mogelijk op een spanningsveld in de gezinssituatie. Hierop is niet doorgevraagd in de interviews, maar deze veronderstelling wordt gesteund door onderzoek naar relationele tevredenheid van individuen in families waarin verschillend geloofd en gedacht wordt. Verschillen in religieuze opvattingen met ouders zorgt voor een afname in beleefde relationele tevredenheid (Colaner, Soliz & Nelson, 2014, p. 322). Hwang, Silverstein en Brown (2017, p. 20) hebben aangetoond dat de solidariteit van volwassen kinderen met hun ouders lager is wanneer er een verschil is tussen ouders en kinderen als het gaat om de aansluiting bij een religie.

Twintigers en dertigers zien persoonlijk contact als belangrijkste factor om de band met de geloofsgemeenschap te versterken (Van der Meulen & Berensen-Peppink, 2014, pp. 14-15). Het feit dat dit persoonlijke contact nagenoeg afwezig is geweest bij respondenten, verklaart dat zij zich pas bewust zijn van hun lidmaatschap bij een verhuizing. De handelingsverlegenheid die bij kerkgemeenschappen wordt gevoeld (Van der Meulen & Berensen-Peppink, 2014, p. 31) is manifest geworden in het leven van de respondenten. Dit heeft consequenties voor de vorming van de identiteit. Identiteit kan immers slechts in de interactie met anderen bepaald worden (Luther, p. 169). Hier is juist ook een rol weggelegd voor vertegenwoordigers van de kerk. Hun afwezigheid is niet direct oorzaak van de weinige exploratie die heeft plaatsgevonden in termen van Marcia, maar heeft er zeker ook niet toe bijgedragen. Het feit dat respondenten weinig leeftijdgenoten aantreffen in de kerkgemeenschap is daarbij niet behulpzaam al is het wel in overeenstemming met het onderzoek van Van der Meulen en Berensen-Peppink (2014, p. 16).

Het feit dat respondenten zich belemmerd en afgeremd hebben gevoeld door hun ouders en dat dit verzet te weeg brengt roept de vraag op of opvoedstijl van belang is. Vermeer, Janssen en Scheepers (2012, p. 54-55) hebben het verband tussen opvoedstijl en kerkgang onderzocht, maar geen significant verband gevonden. Dat de resultaten uit het huidige onderzoek op iets anders wijzen kan er ten eerste aan liggen dat respondenten hierin een rechtvaardiging zoeken (Ganzevoort, 2014, pp. 220-221). Ten tweede gaat het hier niet zozeer om de opvoedstijl, maar meer om de ervaren support van de ouders, of het ontbreken daarvan. Bao, Whitbeck, Hoyt en Conger (1999, p. 370) hebben een significant verband gevonden tussen de ervaren acceptatie van ouders en de religieuze opvattingen en praktijken van adolescentie. Acceptatie is nog niet direct hetzelfde als support, maar support vraagt wel om acceptatie. Het gevoel van respondenten belemmerd te zijn en afgeremd te zijn kan het gevolg zijn van een lager ervaren acceptatie. De gevonden resultaten wijzen enerzijds op een zelfrechtvaardiging, maar deze zelfrechtvaardiging snijdt in zoverre hout, omdat ze een kern van waarheid bevat.

De resultaten laten zien dat respondenten vooral rapporteren aan welke verwachtingen en regels zij moesten voldoen. Ze vertellen minder over hoe de levenswijze van hun ouders een levend getuigenis

zijn van waar het in de kerk om draait. Juist dit is van belang (Roebben, 1997, p. 346). Het ondersteunt de conclusie dat de levenswijze van ouders veel communiceert. Helaas laat dit onderzoek zien dat de boodschap vooral is dat het één moet en het ander niet mag. Deze boodschap nodigt niet uit tot verdere exploratie. Het betekent dat ouders niet alleen geholpen moeten worden met hun vaardigheid om een gesprek te voeren, maar veel meer bewust gemaakt dienen te worden van wat hun handelwijze communiceert en wat daarvan het (mogelijke) gevolg is.

Het gesprek als vorm van geloofscommunicatie wordt door respondenten met hun ouders opvallend genoeg niet of nauwelijks gevoerd. Mogelijk is dit het gevolg van de non-verbale communicatie als levend getuigenis. Baumbach, Forward en Hart (2006, pp. 409-410) stellen in dit verband dat het allereerst van belang is dat kinderen de spiritualiteit van hun ouders daadwerkelijk ervaren, maar de frequentie en de kwaliteit van de communicatie dragen daarna significant bij aan de geloofsoverdracht. Communicatie moet hier worden opgevat als een wederkerig proces. Zelfs in onderzoek dat aantoonde dat adolescenten meer interesse tonen in religieuze gesprekken wanneer ouders meer over hun eigen geloofsopvattingen delen, geven de onderzoekers aan dat de meeste adolescenten geen interesse hebben om te luisteren naar hun ouders mening over religie (Bebiroglu, Van der Noll & Roskam, 2017, p. 296). De wederkerigheid komt dus niet zomaar tot stand.

De resultaten laten anderzijds ook zien dat ouders niet actief vragen naar de mening van hun kinderen over levensbeschouwelijke zaken. Er zijn mogelijk nog andere ingangen om het gesprek aan te gaan waarbij niet de geloofsoverdracht in één richting centraal staat van ouder op kind, maar een wederkerig leerproces. De resultaten bevestigen daarmee de stelling van Root (2011 p. 59) dat Christus in de relatie centraal moet staan, maar dat de focus moet liggen bij het concrete, het individu. Alleen als zo wordt gehandeld, wordt Christus gerepresenteerd. Dit is mogelijk een eerste vertrekpunt voor verdere (gezamenlijke) verkenning als exploratie die nodig is om tot een verworven identiteit te komen. Dit vraagt om ruimte voor twijfel en brede oriëntatie. Twijfel is immers iets anders dan niet geloven (Puffer, Pence, Graverson, Wolfe, Pate & Clegg, 2008, p. 279). Er kan pas verkend worden wat Christus te zeggen en te betekenen heeft, wanneer eerst aangesloten wordt bij de beleving van de adolescenten en jongvolwassenen zelf. Ze zullen gezien de resultaten eerst geholpen moeten worden bij het formuleren van levensvragen die iets te maken hebben met de zin van het leven. Het vraagt om mensen die in staat zijn om vanuit een interdisciplinaire benadering contact te leggen met adolescenten en jong-volwassenen, hoewel de kern humaniteit en bewogenheid is (Root, 2001, p. 59).

De hoop van de kerk dat life-events mensen terugbrengen bij de kerk als servicepunt (De Roest, 2005, p. 242) lijkt ijdel te zijn gezien de onderzoeksresultaten. Life-events roepen pas de vraag op naar religie, wanneer er enig bewustzijn is van een hogere macht. Mogelijk zijn ongebonden gelovigen, die zichzelf wel als gelovig bestempelen, maar zichzelf niet als kerklid beschouwen (Bernts & Berghuijs, 2016, p. 85) hier meer gevoelig voor. Het huidige onderzoek laat in elk geval zien dat de veel gebezigde term 'randkerkelijk' een zeker misplaatst optimisme binnen de kerken aan de dag legt. Respondenten waren over het algemeen inactief, maar wel institutioneel betrokken ten tijde van T₁. Volgens Van Dijk-Groeneboer (2010, p. 19) is dit de groep die op scharnierenmomenten in hun leven nog behoefte heeft aan religieuze rituelen. Ten tijde van T₂ zijn drie van de vier respondenten (75%) echter inactief en niet meer institutioneel betrokken. De ontwikkeling vanuit het grijze gebied is daarmee in hoofdzaak naar ongelovig. Het is maar zeer de vraag of er op een later tijdstip nog aansluiting gezocht wordt bij een plaatselijke kerkgemeenschap. Fadjukoff, Pulkinen en Kokko (2016, p. 20) komen tot de conclusie dat respondenten in de periode tussen 27 en 50 jaar frequent

dezelfde identiteitsstatus hebben en dat deze stabiliteit het hoogste is voor het religieuze en politieke domein (p.17). Dit wijst in de richting van een antwoord op deze vraag. En is feitelijk een voortzetting van de gevonden ontwikkeling in deze studie.

7.2.2 Methodologie nader beschouwd

Identiteit als resultaat van exploratie en commitment (Marcia, 1980) blijkt werkbaar en vruchtbaar te zijn als het gaat om de beantwoording van de (deel)vragen uit dit onderzoek. De gebruikte vragenlijst levert genoeg informatie op. Het neemt niet weg dat er enkele punten van verbetering zijn. Ten eerste blijkt dat het vragen naar levensbeschouwelijke identiteit niet direct herkenning oproept bij respondenten. Het gebruik van de term levensbeschouwing roept zoals verwacht geen defensieve reacties op, maar de verkenning zoals Griffith en Griggs (2001, p. 23) voorstellen komt eveneens niet zondermeer tot stand. De oorzaak hiervan ligt meer aan de constructie van de vragenlijst dan aan de intentie van de respondenten. De vragenlijst (zie bijlage 8) gaat sterk uit van een door de respondent zelf omschreven identiteitslabel en gezien het feit dat niet alle respondenten een dergelijk label konden benoemen, heeft dit consequenties voor een aantal vragen. In een onderzoekspopulatie waar respondenten een hoog commitment hebben ten aanzien van een religie of ideologie (cf. Visser-Vogel, 2015, p. 26) ontstaat dit probleem niet, maar in een steekproef waar respondenten geen commitment hebben, zijn deze vragen lastig. Tijdens de interviews is dit opgelost door gezamenlijk een samenvattende term te bedenken. Het neemt niet weg dat bijvoorbeeld de vraag “Wanneer werd het belangrijk om jezelf te omschrijven als...” te gekunsteld werd om als zodanig te stellen. Deze vragen zijn wel voorgelegd, maar in overleg met de respondent overgeslagen. Om deze reden is een heroverweging van de vraagstelling noodzakelijk wanneer onder een gelijke doelgroep onderzoek wordt uitgevoerd. Verder blijkt dat het woord ‘levensvragen’ niet meteen herkenning oproept bij respondenten. Dit is als gegeven interessant gebleken in het kader van dit onderzoek. Toch geldt ook hier dat een aanpassing in de vraag overwogen moet worden. Een goede toevoeging zou bijvoorbeeld zijn: “Wat zijn voor jou belangrijke levenslessen geweest en waarom?” Het neemt niet weg dat het gebruikte onderzoeksinstrument zijn waarde heeft getoond en ruimschoots volstaat.

Bij het nemen van de steekproef is geslacht buiten beschouwing gelaten. Om geslacht enigszins als onafhankelijke variabele op te nemen was minimaal een verdubbeling van het aantal respondenten nodig met een gelijke verdeling over de cellen zoals gepresenteerd in tabel 4. Idealiter was dit het geval geweest, want uit onderzoek blijkt dat verschillen bestaan tussen mannen en vrouwen als het gaat om identiteitsvorming in het religieuze domein (Fadjukoff, Pulkkinen & Kokko, 2005, p.10). In dit onderzoek is geslacht echter niet als onafhankelijke variabele gekozen, maar de mate van betrokkenheid van de respondenten en de congruentie met hun ouders ten tijde van T_1 . De onafhankelijke variabele heeft voor de ontwikkeling geen belangrijke uitkomsten laten zien als het gaat om de identiteitsstatus. Wel heeft het interessante uitkomsten laten zien ten aanzien van de relatie tussen respondenten en hun ouders. Het blijkt dus zinvol om niet alleen de identiteitsstatus in een steekproef te onderzoeken, maar ook de relatie en de mate van congruentie met significante anderen (cf Colaner, Soliz & Nelson, 2014, p. 322; Hwang, Silverstein & Brown, 2017, p. 20).

Op basis van de kleine steekproef is het niet mogelijk om algemeen geldende conclusies te trekken. Dit zal met de nodige voorzichtigheid moeten gebeuren. In de voorgaande discussie zijn de resultaten echter in verband gebracht met andere (over het algemeen) kwantitatieve studies die in zelfde richtingen wijzen als het huidige onderzoek. Het betekent dus wel dat deze studie in een groter verband gebracht kan worden. Het feit dat hier geen kwantitatieve –maar kwalitatieve- studie

is uitgevoerd, heeft als voordeel dat processen aan het licht zijn gekomen die niet met een kwantitatieve studie te meten en te interpreteren zijn. Met name aspecten die voor de narratieve benadering van belang zijn (Ganzevoort, 2014, pp. 220-221) zijn in deze studie van belang geweest. Denk hier specifiek aan de conclusie dat de mate van congruentie als het gaat om religieus commitment van respondenten met hun ouders van invloed is op het taalgebruik. In kwantitatieve studies is dit niet of nauwelijks te operationaliseren.

7.2.3 Praktische implicaties

Heitink (2007, p. 192) heeft aangetoond dat het sociale kapitaal van kerken in de miljoenen loopt. Het gevaar van de secularisatie is niet alleen dat dit verdampt, maar met name ook dat de cohesie en solidariteit in families zelf onder druk komt te staan als gevolg van het feit dat ouders en kinderen verschillende wegen inslaan. Wat hiervan de maatschappelijke gevolgen zijn, is onbekend. Het laat zich echter raden dat de maatschappij er wel bij vaart wanneer de cohesie en solidariteit hoog is. Het betekent dat er voor kerkgemeenschappen kansen liggen om daaraan bij te dragen.

Als het gaat om identiteitsvorming is de kerk als instituut onderhevig aan algemene beelden die dominant aanwezig zijn in de maatschappij. Dit vraagt enerzijds om goede campagnes om dit beeld bij te stellen naar een meer realistisch beeld. Anderzijds onderstreept dit onderzoek het belang van goede relaties die plaatselijke kerkgemeenschappen hebben met hun kerkleden.

Het strekt tot aanbeveling om diverse praktijken in kerkgemeenschappen, catechetisch materiaal en adviezen van de diverse jeugdwerkorganisaties te evalueren op basis van de vraag of het bijdraagt aan een verdere exploratie of het aangaan van commitment. Fadjukoff, Pulkkinen en Kokko (2016, p. 17) hebben aangetoond dat het traject van 'diffuse identiteit' naar 'premature identiteit' naar 'moratorium' naar 'verworven identiteit' het meest frequent voorkomt als het gaat om progressie. Stabiliteit komt in het religieuze domein echter frequenter voor. Om van de status van 'diffuse identiteit' de stap te maken naar 'premature identiteit' moet commitment ontstaan. Om dit commitment tot stand te brengen, ligt het voor de hand om vanuit de kerkelijke gemeenschap te investeren in de relatie met het individu. Om vervolgens de beweging te maken naar de status van 'moratorium' is exploratie nodig. De uitkomst van deze exploratie zorgt al dan niet voor het aangaan van een commitment met geloof en kerkgemeenschap. Het laat zien dat relatie de basis is voor commitment en dat de invloed van exploratie van wezenlijk belang is. Het werpt mogelijk een ander licht op een catechetisch curriculum.

Dit onderzoek heeft laten zien dat de kerkgemeenschap waar respondenten deel van uit maakten, kansen heeft laten liggen rondom life-events. Wanneer op belangrijke momenten de kerk afwezig is, geen kans ziet om een betekenisvolle relatie aan te gaan, zal zij niet in staat zijn om de werkelijkheid waarom het gaat in de kerk present te stellen (cf. Root, 2001, p. 59). Daarnaast zou in het licht van identiteitsontwikkeling meer aandacht mogen zijn in de relatie die er in de vroege jeugd was voor exploratie. De kerkgemeenschap kan deze aanmoedigen en daar zelfs toe uitnodigen. Wanneer respondenten aangeven niet te geloven of niet uit de voeten te kunnen met antwoorden die geloven geeft, moet dit niet opgevat worden als een definitieve afwijzing. Het is een kans om samen te verkennen en te twijfelen (cf. Puffer et al., 2008, p. 279). Om met de Joodse godsdienstfilosoof Heschel (1989, p. 10) te spreken:

Godsdienst is een antwoord op de uiteindelijke vragen van de mens. Op het ogenblik dat wij ons niet meer bewust zijn van de uiteindelijke vragen, verliest de godsdienst zijn betekenis en ontstaat er een crisis. De voornaamste taak van het godsdienstige denken is de vragen te

herontdekken waarop de godsdienst een antwoord is, een zekere mate van gevoeligheid te ontwikkelen voor de uiteindelijke vragen die zijn denkbeelden en handelingen trachten te beantwoorden.

Elke kerkgemeenschap kan helpen om de uiteindelijke vragen op het spoor te komen. Dit is voorwaarde scheppend voor de noodzakelijke exploratie om in combinatie met commitment tot een 'verworven identiteit' te komen. Dit vraagt om aansluiting bij het individu, maar ook om de didactische vaardigheid om anderen vragen te leren stellen en niet zonder meer genoeg te nemen met ieder antwoord. Het zijn juist de antwoorden waarmee op voorhand verkenningen zijn afgesloten die voor de onderzoeker het meest verontrustend zijn geweest.

7.2.4 Aanbevelingen verder onderzoek

Verder onderzoek is nodig om goede interventies te kunnen doen om adolescenten en jongvolwassenen vooruit te helpen in hun identiteitsstatus. De suggestie is gedaan om exploratie te bevorderen, maar dit geeft nog geen antwoord op de vraag hoe dit dan specifiek kan. Om op deze vraag antwoord te krijgen is een interventiestudie noodzakelijk.

Verder hebben respondenten hun ervaringen gedeeld, maar ervaringen vanuit de geloofsgemeenschap waartoe zij behoorden of hun ouders kunnen mogelijk een ander licht werpen op hun verhaal. Dit zou recht doen aan de 'thickness' of het multidimensionale aspect van praktische theologie (cf. Browning, 1991, p. 16-17). Het betekent tevens dat een vervolgonderzoek waarin vertegenwoordigers van de geloofsgemeenschap waartoe respondenten behoorden en de ouders worden bevraagd op hun beleving van de kerkverlating en de christelijke socialisatie de mogelijkheid geeft om de relaties als systeem te onderzoeken. De narratieve benadering uit dit onderzoek heeft ruimte gegeven aan de perceptie van respondenten, maar door de perceptie van bijvoorbeeld de geloofsgemeenschap en ouders te betrekken is het mogelijk om beter op een bestaande dynamiek te interveniëren.

Bertns en Berghuijs (2016, p. 82) hebben aangetoond dat onder ongebonden gelovigen driekwart christelijk is opgevoed. Dat wil zeggen dat zij opgegroeid en opgevoed zijn in een kerkelijke context. Deze categorie is in het huidige onderzoek buiten beschouwing gebleven. Om een volledig beeld te krijgen van identiteitsvorming onder randkerkelijken en kerkverlaters is het eigenlijk noodzakelijk om ook onder deze doelgroep vergelijkbaar onderzoek te verrichten.

8. Literatuur

- Archer, S.L. & A.S. Waterman (1993). Identity Status Interview: Adult Form. In J.E. Marcia, A.S. Waterman, D.R. Matteson, S.L. Archer & J.L. Orlofsky (Eds.) *Ego Identity, A Handbook for Psychosocial Research*. (pp. 318-333) New York: Springer Verlag.
- Bao, W.N., Whitbeck, L.B., Hoyt, D.R. & Conger, R.D. (1999). Perceived Parental Acceptance as a Moderator of Religious Transmission among Adolescent Boys and Girls. *Journal of Marriage and Family*, 61 (2), 362-374.
- Bartoszuk, K. & Pittman, J.F. (2010). Does Family Structure Matter? A Domain Specific Examination of Identity Exploration and Commitment. *Youth and Society*, 42 (2) 155-173.
- Baumbach, K., Forward, G. L. & Hart, D. (2006). Communication and Parental Influence on Late Adolescent Spirituality. *Journal of Communication & Religion*, 29 (2), 394-420.
- Bebiroglu, N., Noll, J. van der & Roskam, I. (2017) Growing Up in a Diverse Society: Adolescents' Interest in Parental Religious Socialization Messages. *Journal of Family Communication*, 17 (3), 288-300.
- Bernts, T. & Berghuijs, J. (2016). *God in Nederland, 1966-2015*. Baarn: Ten Have.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analyses in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3, 77-101.
- Brown, S.A. (2014). Hermeneutical Theory. In B.J. Miller-McLemore (Ed.) *Practical Theology*, (pp. 112-122) West-Sussex: Wiley Blackwell.
- Browning, D.S. (1991). *A Fundamental Practical Theology, descriptive and strategic proposals*. Minneapolis: Fortress Press.
- Casanova, J. (2007). Rethinking secularization: A global comparative perspective. In *Religion, globalization, and culture* (pp. 101-120). Brill.
- Colaner, C.W., Soliz, J. & Nelson, L.R., (2014). Communicatively Managing Religious Identity Difference in Parent-Child Relationships: The Role of Accommodative and Nonaccommodative Communication. *Journal of Family Communication*, 14 (4) 310-327.
- Dean, K. C., (2001). The New Rhetoric of Youth Ministry. In A. Root & K.C. Dean. *The theological turn in youth ministry*. (pp. 27-36) Downers Grove, Illinois: IVP Books.
- Dobbelaere, K. (2002). *Secularization: An Analysis at Three Levels*. Brussel: P.I.E.-Peter Lang.
- Fadjukoff, P., Pulkkinen, L. & Kokko, K. (2005). Identity Processes in Adulthood: Diverging Domains, *Identity*, 5 (1), 1-20.
- Fadjukoff, P., Pulkkinen, L. & Kokko, K. (2016). Identity Formation in Adulthood: A Longitudinal Study from Age 27 to 50, *Identity*, 16 (1), 8-23.
- Fisherman, S. (2011) Socialization Agents Influencing the Religious Identity of Religious Israeli Adolescents. *Religious Education*, 106 (3), 272-298.
- Ganzevoort, R.R. (2014). Narrative Approaches. In B.J. Miller-McLemore (Ed.) *Practical Theology*, (pp. 214-223) West-Sussex: Wiley Blackwell.
- Ganzevoort, R.R. & J. Roeland (2014), Lived religion: the praxis of Practical Theology. *International Journal of Practical Theology*. 18 (1), 91-101.
- Glassman, W.E. & M. Hadad. (2013). *Approaches to Psychology*. 6^e editie. Maidenhead: McGraw-Hill Higher Education.
- Gräb, W. (2012) Practical Theology as a Religious and Cultural Hermeneutics of Christian Practice. *International Journal of Practical Theology*. 16 (1), 79-92.

- Gräb, W. (2014) Practical Theology as a Theory of Lived Religion Conceptualizing Church Leadership. *International Journal of Practical Theology*. 18 (1), 102-112.
- Griffith, B.A., & Griggs, J.C. (2001). Religious identity status as a model to understand, assess, and interact with client spirituality. *Counseling and Values*, 46, 14-25.
- Hansen, E.C. (2006). *Successful Qualitative Health Research*. Maidenhead: Open University Press.
- Hart, J. (2014). *Geloven binnen en buiten verband, Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Hendriks, J. (2013). *Goede wijn, waarderende gemeenteopbouw*. Kampen: Kok.
- Heitink, G. (2007). *Een kerk met karakter, Tijd voor heroriëntatie*. Kampen: Kok.
- Hermans, C.A.M. (2014). From Practical Theology to Practice-oriented Theology. *International Journal of Practical Theology*. 18 (1), 113-126.
- Heschel, A.J. (1989). *Onzekerheid in vrijheid*. Houten: De Haan.
- Hwang, W., Silverstein, M. & Brown, M.T. (2017). Parent–Adult Child Religious Discordance: Consequences for Intergenerational Solidarity Across Several Decades. *Journal of Family Issues*, 1 (1), 1-28.
- Immink, G. (2014). Theological Analysis of Religious Practices. *International Journal of Practical Theology*. 18 (1), 127-138.
- Kroger, J. & Hasslet, S.J. (1991). A comparison of ego identity status transition pathways and change rates across five identity domains. *International Journal of Aging and Human Development*. 32 (4), 303-330.
- Luther, H. (1992). *Religion und Alltag, Bausteine zu einer Praktischen Theologie des Subjects*. Stuttgart: Radius-Verlag.
- Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. In J. Adelson (Ed.) *Handbook of adolescent psychology*, (pp. 159-187) New York: John Wiley.
- McAdams, D.P. & M. Abaugh (2008) The Redemptive Self, Generativity, and American Christians at Midlife. In J.A. Belzen & A. Geels (Eds). *Autobiography and the psychological study of religious lives* (pp. 255-286) Amsterdam: Rodopi.
- Meulen, M. van der, & Berensen-Peppink, D. (2014). *Over berg en dal: twintigers en dertigers in de Protestantse Kerk*. Groningen: PThU / CCC.
- Meulink-Korf & Van Rhijn, A. (2002). *De onvermoede derde, inleiding in het contextueel pastoraat*. Zoetermeer: Meinema.
- Miller-McLemore, B.J. (2012). Five Misunderstandings about Practical Theology. *International Journal of Practical Theology*. 16(1), 5-26.
- Miller-McLemore, B.J. (2012b). Introduction: The Contributions of Practical Theology. In B.J. Miller-McLemore (Ed.) *Practical Theology*, (pp.1-20) West-Sussex: Wiley Blackwell.
- Protestantse Kerk Nederland. (2015). *Waar een woord is, is een weg*. Utrecht: Protestantse Kerk Nederland.
- Puffer, K. A., Pence, K. G., Graverson, T. M., Wolfe, M., Pate, E., & Clegg, S. (2008). Religious doubt and identity formation: Salient predictors of adolescent religious doubt. *Journal of Psychology & Theology*, 36 (4), 270–284.
- Roebben, B. (1997). Shaping a playground for transcendence: postmodern youth ministry as a radical challenge. *Religious Education*, 92 (3), 332-347.
- Roest, H. de (2005). *En de wind steekt op!, kleine ecclesiologie van de hoop*. Zoetermeer: Meinema.

- Root, A. (2011). Toward a Representative Method. In A. Root & K.C. Dean. *The theological turn in youth ministry*. (pp. 48-62) Downers Grove, Illinois: IVP Books.
- Schipani, D.S. (2014). Case Study Method. In B.J. Miller-McLemore (Ed.) *Practical Theology*, (pp. 91-101) West-Sussex: Wiley Blackwell.
- Swinton, J. & Mowat, H. (2006). *Practical Theology and Qualitative Research*. London: SCM Press.
- Tamminen, K. (1991). *Religious Development in Childhood and Youth; An Empirical Study*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Taylor, C. (2007). *Een seculiere tijd*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Van Dijk-Groeneboer, M. (2010). Jongeren en religie in Nederland. In M. van Dijk-Groeneboer (Ed.) *Handboek jongeren en religie; Katholieke, protestantse en islamitische jongeren in Nederland*. (pp. 12-22) Almere: Parthenon.
- Vermeer, P., Janssen, J. & De Hart, J. (2011). Religious Socialization and Church Attendance in the Netherlands from 1983 to 2007: a Panel Study. *Social Compass*, 58 (3), 373-392.
- Vermeer P., Janssen J., Scheepers P. (2012). Authoritative parenting and the transmission of religion in the Netherlands: A panel study. *International Journal for the Psychology of Religion*, 22, 42-59.
- Visser-Vogel, E. (2015). *Religious identity development of orhoprax Muslim adolescents in the Netherlands*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Waterman, S.A. (1993). Overview of the Identity Status Scoring Criteria. In J.E. Marcia, A.S. Waterman, D.R. Matteson, S.L. Archer & J.L. Orlofsky (Eds.) *Ego Identity, A Handbook for Psychosocial Research*. (pp. 156-176) New York: Springer Verlag.
- Waterman, S.A. & S.L. Archer (1993). Identity Status During the Adult Years: Scoring Criteria. In J.E. Marcia, A.S. Waterman, D.R. Matteson, S.L. Archer & J.L. Orlofsky (Eds.) *Ego Identity, A Handbook for Psychosocial Research*. (pp. 241-270) New York: Springer Verlag.
- WHO. Adolescent development. (n.d.). Retrieved November 24, 2016, from http://www.who.int/maternal_child_adolescent/topics/adolescence/dev/en/
- Wijnen, van, H. & M. Barnard (2014). From Organized Faith to Lived Faith: The Need for De-Laboratoryzing and De-Conceptualizing Youth Ministry. *Journal of Youth & Theology*, 13 (1), pp. 6-23.

Bijlage 1: Portret I

Leeftijd: 18 jaar
Opleidingsniveau: eerste jaar HBO
Geslacht: man
Kerkbezoek: niet
Datum interview: 21-07-2006
Plaats interview: Bij respondent thuis

1 Met de kerk heb ik gewoon niet zoveel. Natuurlijk snap ik dat de kerk iets wil doen voor jongeren,
2 maar dan willen ze dat doen door een project over kinderarbeid! Bij economie leer ik dat je iets moet
3 doen aan de armoede om kinderarbeid op te lossen. Daar staat de kerk dan totaal niet bij stil. Wat ik
4 belangrijk vind is dat er eerlijk gedeeld wordt. Als dat niet gebeurt, ontstaat het terrorisme en komen
5 mensen massaal hierheen. Daarover hoor je alleen niets in de kerk. Het blijft bij bidden en zingen.
6 Mij maakt dat eigenlijk ook niet veel uit hoor, moeten mensen zelf weten. Zelf ben ik alleen geen
7 type voor een kerk. Daar wordt voor je gedacht en bepaald watje moet doen en ik heb heel erg de
8 behoefte om zelf na te denken en een eigen mening te hebben. Vroeger ging ik wel naar de
9 kindernevendienst. Dat vond ik ook al niet heel erg leuk, maar dat ging nog wel. Later moest ik mee
10 naar de kerk. Dat vond ik saai en vervelend. Het was alleen al stom, omdat ik moest. De preek kon ik
11 sowieso al niet volgen. In de kerk kom ik bovendien niemand tegen, als dat nog het geval was
12 geweest, was het misschien wat minder saai geweest. Ook als het niet moest, was ik denk ik niet
13 meer naar de kerk gegaan, want ik pas daar gewoon niet. Mensen vertellen je daar wat je moet
14 doen. Bovendien geloof ik niet in God, want ik geloof in de wetenschap. De verhalen in de Bijbel vind
15 ik ook wat vergezocht. Jezus legt dan een hand op iemands hoofd en dan is die persoon ineens
16 genezen, alleen omdat die persoon in hem geloofde. Nu moeten we dan ook maar in Jezus geloven,
17 omdat hij toevallig een paar mensen beter gemaakt heeft. Dat snap ik niet! Al die wonderen in de
18 Bijbel zeggen me gewoon niet zo veel. Als ik op zaterdag uitga in de stad, vertel ik natuurlijk ook niet
19 dat ik naar de kerk moet. Daar denken ze dan meteen dat je van de "bible-belt" komt. Dat je voor
20 twaalf uur thuis moet zijn op zaterdag en dat je helemaal niets mag. Op zaterdag ga ik pas om elf
21 uur of soms zelfs later pas de stad in. Ik wil echt niet dat mijn vrienden denken dat ik bij zo'n kerk
22 hoor! Natuurlijk is het bij ons thuis niet zo streng, maar dat weten mijn vrienden natuurlijk niet. Die
23 hebben gelijk het idee dat je van de EO bent ofzo. De kerk zoek ik niet meer op denk ik, maar als de
24 kerk niet heel gauw verandert raken ze de rest ook nog kwijt. De kerk zou bijvoorbeeld eerst eens
25 wat praktischer kunnen worden. Vergeten gebieden zoals Darfur vind ik bijvoorbeeld belangrijk. Ik
26 vraag me bijvoorbeeld af waarom daar totaal geen aandacht voor bestaat in de kerk. Aan de
27 andere kant krijgt zo'n tsunami in Indonesië alle aandacht. Natuurlijk is dat ook wel erg, maar ik snap
28 het toch niet zo. De economie lijkt alleen maar belangrijk te zijn. De kerk zou daar nou eens wat aan
29 moeten doen.

Bijlage 2: Portret II

Leeftijd: 18 jaar
Opleidingsniveau: derde jaar MBO
Geslacht: Vrouw
Kerkbezoek: verplicht eens per twee weken
Datum interview: 21-12-2006
Plaats interview: Bij respondent thuis

1 Van mijn moeder moest ik naar catechisatie, maar voor mij hoeft dat niet hoor. Vorig jaar mochten
2 we de eerste keer allemaal onderwerpen op een briefje inleveren waar dan vervolgens niets mee
3 gebeurt. In de groep zitten trouwens allemaal jonge kinderen. Toen ik vroeg of er voor de ouderen
4 een aparte groep kon komen kregen we te horen dat de dominee niet voor drie mensen ging komen.
5 Dit jaar hoef ik niet meer, want het komt niet uit met mijn stage. Ben ik er mooi vanaf. Vroeger was
6 het wel gezellig, maar dan hadden we het ook niet zo heel erg over geloof en zo, dan hadden we het
7 gewoon over school en dat soort dingen. Vaak heb ik het idee dat er helemaal niet geluisterd wordt
8 naar wat wij willen. In elk geval wil ik niet saai een verplicht programma volgen waarbij exact vast ligt
9 wat we moeten doen. Vroeger vond ik kerk ook al erg. Dan moest ik heel de tijd stil zitten en naar de
10 crèche was ook al geen optie, want daar trok ik het ook al niet. De kindernevendienst vond ik wel
11 leuk, maar het hoefde voor mij niet per se. Vanaf dat ik een jaar of zestien was, wilde ik echt niet
12 meer mee. Een keer per twee weken moet ik van mijn moeder mee naar de kerk. Dan zie ik
13 bijvoorbeeld tijdens de kerstnachtdienst allemaal mensen die je verder in het hele jaar niet ziet. Dan
14 denk ik dus bij mezelf kom dan ook op de andere dagen. In zo'n dienst vind ik de preken echt super
15 saai. Meestal kan ik er geen touw aan vast knopen en kan ik ze totaal niet volgen. Soms heb ik zelfs
16 het idee dat het dezelfde zijn van een paar weken ervoor. De preken zijn ook helemaal niet modern.
17 Als ze jongeren in de kerk willen hebben, moeten ze daar natuurlijk wel wat aan doen. Een preek die
18 aansluit bij wat me bezig houdt zou in elk geval wel een beetje helpen. Bijvoorbeeld over hoe je om
19 moet gaan met meelifters op school. Zelf ben ik perfectionist en wil alles goed doen, maar als je dan
20 zo iemand hebt die geen fluit uitvoert weet ik niet goed hoe ik daar mee om moet gaan. De preken
21 zijn veel te diepzinnig en filosofisch. Ze zijn eigenlijk helemaal niet maatschappij kritisch. Dat zou
22 best wel eens mogen. Bovendien mis ik elke vorm van spontaniteit in zo'n dienst. Het gaat er
23 allemaal zo stijf en truttig aan toe. Misschien zou het helpen als de boodschap eens simpel gehouden
24 wordt en de preek een stukje korter. Als ik de kerk zou mogen veranderen zou ik trouwens ook
25 meteen andere stoelen neerzetten. Die stoelen zijn toch ook ouderwets en je krijgt er een zere kont
26 van. Bij ons in [woonplaats] valt het eigenlijk nog wel aardig mee, wij zijn half katholiek. Moet je bij
27 mijn opa op het dorp komen daar leven ze nog in 1850. Daar mag je als meid alleen opgestoken haar
28 hebben en een rok aan, anders ben je hoerig. Daar snap ik dus echt niets van. [Woonplaats] is
29 gelukkig anders, veel vrijer, maar daar zit je dan tussen de bejaarden. Het aantal jongeren is veel te

30 laag. In elk geval is het beter dan bij een jongen uit mijn klas. Hij is echt zo'n "griffo". Die stemt SGP
31 omdat zijn ouders dat stemmen. Ik ga toch ook geen CDA stemmen, omdat mijn moeder dat stemt.
32 Mijn moeder komt trouwens wel uit zo'n familie. Die ging zelf ook niet meer naar de kerk toen ze zo
33 oud was als ik. Later ging ze weer wel, maar ik snap daar dus echt niets van. Jonge kinderen kan je
34 misschien nog wel zo manipuleren dat ze gaan, maar dat ze mij mee naar de kerk meesleurt vind ik
35 gek. Zelf ging ze toch ook heel lang niet meer naar de kerk? Daarmee zorgt ze er echt niet voor dat ik
36 ga geloven hoor! Geloven doe ik ook helemaal niet. De Bijbel zegt de ene keer zus en de andere
37 keer zo. Adam en Eva waren toch de eerste mensen op aarde, waar komt dan een heel ander volk
38 vandaan? Maria was een maagd en kreeg een kind. Nou dat geloof ik niet en als ik dan aan de
39 dominee vraag waar de kinderen vandaan komen krijgt ze alleen maar een rooie kop. De evolutie
40 klopt misschien ook niet helemaal, maar zoals het in de Bijbel staat geloof ik er ook geen snars van.
41 Als er in de kerk avondmaal gevierd wordt, blijf ik trouwens altijd zitten. Als je er niet in gelooft! Vind
42 ik ook dat je er niet aan mee moet doen. Soms kijken mensen dan een beetje gek op, maar er blijven
43 wel meer mensen zitten die niet mee doen.

Bijlage 3: Portret III

Leeftijd: 15 jaar
Opleidingsniveau: derde jaar VBO-TL / derde jaar havo
Geslacht: man
Kerkbezoek: weinig
Datum interview: 30-12-2006
Plaats interview: Jeugdruimte van de kerk
Bijzonderheid: gesprek is met twee broers (eeneiige tweeling) tegelijk gevoerd.

1 In de kerk vinden we het eigenlijk wel fijn. Vroeger gingen we best vaak naar de kerk.
2 Dan gingen we met onze moeder mee. Door persoonlijke dingen gaat zij nu niet meer.
3 Dat is nu ongeveer twee jaar geleden. Daardoor gaan wij nu ook niet meer naar de kerk.
4 Met Kerst hebben we eigenlijk weer afgesproken om weer wat vaker te gaan. We geloven
5 wel, maar het is best lastig om te zeggen wat we geloven. We geloven zoiets dat er
6 iemand boven is die op je let. Als je goed geleefd hebt ga je daar later ook naartoe.
7 In de kerk leer je over God en het zingen is best prettig. Vroeger gingen we nog
8 vaak naar de kindernevendienst. Later bleven we gewoon in de kerk zitten. Naar de
9 jongerendienst zijn we maar één keer geweest. Dat sprak ons eigenlijk niet zo heel erg
10 aan. In de kerk is het rustiger. Bij de jongerendienst moest iedereen over zichzelf
11 vertellen. Daar gingen ze je ook van alles vragen enzo. In de kerk hoeft dat niet en kun
12 je het gewoon over je heen laten komen. Uitnodigingen voor catechisatie hebben we wel
13 gehad, maar we hadden het idee dat het zo'n beetje hetzelfde zou zijn als de
14 jongerendienst. We zijn daar dus maar nooit naartoe gegaan. In de periode dat we van
15 de kindernevendienst af kwamen gingen we ook wel minder naar de kerk.
16 Aan tafel onder het eten, praten we thuis soms wel eens over het geloof. We
17 vertellen dan hoe wij ergens over denken of we stellen een vraag. Onze moeder vertelt
18 dan hoe zij er over denkt. Thuis lezen we echt niet elke dag uit de Bijbel, maar soms
19 vertelt mijn moeder wel van die verhalen. De Bijbel is best moeilijk om te begrijpen. Als
20 mijn moeder dan een stukje leest, legt ze het wel uit zoals zij er tegenaan kijkt. Op die
21 manier leer je best veel over God. Op zondag na de preek legt zij ook uit waar de preek
22 over ging. Van de preek begrijpen we vaak niet alles. Soms komen er moeilijke woorden
23 of namen in voor die we niet begrijpen. Als ze het uitlegt kunnen we het weer volgen.
24 Het is dan best interessant.
25 We snappen dat sommige jongeren niet naar de kerk gaan. Heel veel kinderen
26 hebben geen beeld van wat God precies is. We denken ook niet dat het goed uit te
27 leggen is. Als je de preek dan niet begrijpt en als je niet gelooft, dan is de kerk best saai.
28 De meesten van onze vrienden gaan niet naar de kerk. Sommigen zijn nog wel gedoopt,
29 maar gaan nu niet meer. We schamen ons er niet voor om naar de kerk te gaan, waarom
30 zouden we? Onze vrienden weten wel dat we af en toe naar de kerk gaan. Die hebben
31 een houding van "moet je zelf weten". Als je het interessant vindt, ga je best naar de
32 kerk.
33 We zouden niet echt veel tips hebben voor de kerk om anders te doen. Er zijn
34 eigenlijk best veel activiteiten. Zelf gaan we daar niet zo vaak naartoe. Misschien zou de
35 preek met iets minder moeilijke woorden kunnen.

Bijlage 4: Portret IV

Leeftijd: 19 jaar
Opleidingsniveau: tweede jaar WO
Geslacht: man
Kerkbezoek: vaak
Datum interview: 08-10-2007
Plaats interview: Bij respondent thuis (studentenkamer)

1 Vroeger toen ik klein was, wist ik niet wat ik ervan vond. We woonden ergens anders dan
2 in [woonplaats]. We knutselden dan en deden spelletjes. Daarna zijn we verhuisd, zo
3 ongeveer toen ik in groep twee zat. Daar was wei minder jeugd dan waar we eerst
4 woonden. Hier in Muiden was mijn motivatie: het hoort erbij, doordeweeks zit je op
5 school en op zondag in de kerk. Toen ik dertien was zijn we verhuisd naar [woonplaats]. Ik
6 ging toen nog steeds naar de kerk. In het begin waren er nog wel wat leeftijdgenoten in
7 de kerk met de jongerendienst. Dat werd wel minder toen mensen uitgingen in de stad.
8 Niet dat mijn ouders zeiden dat ik naar de kerk moest gaan, maar er werd dan wel
9 gezegd dat we andere leuke dingen ook niet deden.
10 Mijn ouders zijn belangrijk geweest in onze geloofsopvoeding. Ze namen ons mee
11 naar de kerk, er werd gebeden voor het eten en gelezen uit de Bijbel na het eten. Over
12 het geloof en de applicatie ervan waren weinig gesprekken. Misschien heb ik wel een
13 beetje uitleg gemist van wat ze er zelf van vonden. Nu met mijn kleine broertje merk ik
14 wel dat het beter is. Ze zoeken hem nu meer op en stimuleren hem meer. Het kan
15 natuurlijk ook zijn dat ik er zelf in die tijd minder van gemerkt heb, maar dat ze het wel
16 deden.
17 In de tijd van de jongerendienst had ik nog niet het gevoel dat ik geloofde. Dat is
18 pas gekomen toen ik ging studeren. Ik heb me daar aangesloten bij een christelijke
19 studentenvereniging. Daar ben ik zelf bewust geworden het evangelie en werd het niet
20 meer van door mijn ouders van bovenaf opgelegd. Ook kwam ik er nu pas achter, dat je
21 een relatie met God mag hebben en hoe mooi dat is. Ik had van tevoren nog wel
22 getwijfeld tussen een surfvereniging en deze vereniging. Het verschil tussen nu en
23 vroeger in [woonplaats] is dat ik toen uit respect voor mijn ouders naar de kerk ging. Nu is
24 het mijn eigen keuze.
25 Ook is een belangrijk verschil dat bij de vereniging veel mensen bij elkaar zijn en
26 dat is best overweldigend. Bij die vereniging merkte ik dat het toch niet helemaal gek is
27 als je gelooft. Daar zijn zo'n 250 christenstudenten en je komt daar meteen in een veilig
28 wereldje, zodat je op een goede manier je studentenleven kan opbouwen. Daar heb ik
29 ontdekt wie Jezus is en wil Hem volgen. In [woonplaats] kwam je mensen tegen die moesten
30 en dat is hier niet echt meer. Er zijn veel activiteiten en congressen (kampen van HGJB
31 en EO-jongerendagen), in [woonplaats] heb ik daarvoor de stimulans gemist. Wat ik achteraf
32 nog meer heb gemist, is dat bij de catechisatie een beetje om de kern van het geloof
33 werd gedraaid. Wat ik me kan herinneren is dat we een keer het thema wonderen
34 hadden. Maar of het me verder heeft gebracht met geloven betwijfel ik. De Bijbel werd
35 nauwelijks gebruikt en de wonderen die Jezus heeft gedaan en waarom, werd naar mijn weten
36 buiten beschouwing gelaten! Voor de rest kan ik me niet zo veel meer over de
37 catechisatie herinneren om te schetsen wat ik ervan mee heb gekregen.
38 Vanuit de vereniging wordt veel georganiseerd. Er worden diverse lezingen

39 gehouden voor de hele vereniging. Hiervoor worden dan bijvoorbeeld dominees
40 uitgenodigd. Daarnaast zijn er andere vormingsmogelijkheden die plaatsvinden in kleine
41 groepjes. Een lezing kan dan over de Bijbel gaan en daarover worden discussies
42 gehouden, zodat we van elkaar kunnen leren. Het is dus een Bijbelstudie kring. De
43 andere type lezing kan over van alles en nog wat gaan, bijvoorbeeld films, tot
44 bijvoorbeeld evangelisatie, rentmeesterschap, relaties, filosofie enz.). Dit type lezing is
45 meer voor academische vorming. Ik merk dat er door dit alles best veel veranderd is
46 voor mij persoonlijk. Dan denk ik vooral aan mijn relatie tot God die ik eerst minder of
47 misschien niet had. Verder merk ik dat ik beter naar preken ben gaan luisteren en zelf
48 meer ben gaan nadenken en me meer tot God richt.
49 Tot slot merk ik nu op de vereniging dat bij een aantal andere gemeenten er
50 geregeld ouderlingen op bezoek komen. Ik weet niet of dat veel uitgemaakt zou hebben,
51 maar het is misschien wel beter.

Bijlage 5: Informatiebrief respondenten

Protestantse Theologische **Universiteit**
Amsterdam Groningen

Dr. A. de Kock

Practical Theology/ Liturgical Studies

Protestant Theological University

Mailing address: Postbus 7161, 1007 MC Amsterdam

Visiting address: De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam

Telephone +31.(0)88.3371710

E-mail: adekock@pthu.nl

Twitter: @josdekock

Aan:

Betreft: Onderzoek naar levensbeschouwelijke identiteitsvorming

Datum:

Geachte heer, mevrouw,

De onderzoeksgroep Practices van de Protestantse Theologische Universiteit verricht hoogwaardig wetenschappelijk onderzoek naar actuele religieuze praktijken. In samenwerking met het Onderzoekscentrum voor Kerk, Jeugd en Cultuur is een onderzoek opgezet over levensbeschouwelijke identiteitsvorming. Dit onderzoek wordt uitgevoerd door onze masterstudent Dirk-Jan Bierenbroodspot. Als begeleidend docent van dit scriptieonderzoek vraag ik graag uw medewerking aan dit onderzoek.

Het onderzoek heeft als titel *Tien jaar later... Levensbeschouwelijke identiteitsontwikkeling bij randkerkelijke jongvolwassenen: Een longitudinale benadering*. Zo'n tien jaar geleden heeft u een gesprek gevoerd met Dirk-Jan Bierenbroodspot over uw beleving van de kerk en de redenen waarom u wel of niet betrokken was bij de kerk. Hiervan zijn destijds verslagen gemaakt en vormen nu het uitgangspunt voor het huidige onderzoek. Nu tien jaar later zal hij opnieuw met u in gesprek gaan. Het doel van het onderzoek is als volgt geformuleerd:

Het onderzoek vergaart kennis over het proces van kerkverlating in de transitieperiode van adolescentiefase (15 tot 19 jaar) naar jongvolwassenheid (25-29 jaar). Op deze wijze wordt inzichtelijk wat de sturende redenen en factoren zijn die kerkverlating veroorzaken. Tevens verwerft dit onderzoek inzicht over de vorming van een levensbeschouwelijke identiteit na de transitieperiode.

Voor zijn onderzoek zal Dirk-Jan Bierenbroodspot u twee maal interviewen. Van deze gesprekken worden geluidsopnames gemaakt om de gesprekken op wetenschappelijk verantwoorde wijze te kunnen analyseren. De geluidsbestanden worden uitsluitend gebruikt voor

het wetenschappelijk onderzoek naar levensbeschouwelijke identiteitsvorming, en zijn slechts toegankelijk voor onze onderzoekers. De data worden bewaard op maximaal beveiligde computersystemen en zowel plaatsen als mensen zullen in publicaties worden geanonimiseerd.

Graag verzoek ik u om ons via bijgaand formulier te laten weten of u medewerking aan dit onderzoek wilt verlenen. U kunt, als u dit wenst, hierover nadere afspraken maken met de onderzoeker. Ik vermeld zijn contactgegevens onder aan deze brief.

Ik hoop hartelijk dat u bereid bent aan ons onderzoek mee te werken.

In afwachting van uw antwoord,
Met vriendelijke groet,

Jos de Kock

Dirk-Jan Bierenbroodspot
Harmoniepolder 50
5235 TL 's-Hertogenbosch
06 - 1 589 589 2
d.j.bierenbroodspot@gmail.com

Bijlage 6: Verklaring informed consent respondentent

Protestantse Theologische **Universiteit**
Amsterdam Groningen

Verklaring

Hierbij verklaar ik aan de Protestantse Theologische Universiteit toestemming te geven in het kader van het onderzoek naar levensbeschouwelijke identiteitsvorming zoals beschreven in bijgaande brief van de universiteit.

Ik verklaar op een voor mij duidelijke wijze te zijn ingelicht over de aard, methode, doel en belasting van het onderzoek.

Ik weet dat de gegevens en resultaten van het onderzoek alleen anoniem en vertrouwelijk aan derden bekend gemaakt zullen worden.

Mijn vragen zijn naar tevredenheid beantwoord.

Ik begrijp dat audiomateriaal of bewerking daarvan uitsluitend voor analyse en/of wetenschappelijke presentaties zal worden gebruikt.

Ik stem geheel vrijwillig in met deelname aan dit onderzoek.

Ik behoud me daarbij het recht voor om op elk moment zonder opgaaf van redenen mijn deelname aan dit onderzoek te beëindigen.

Naam deelnemer:

Datum: Plaats:.....

Handtekening deelnemer:

In te vullen door de uitvoerende onderzoeker

Ik heb een mondelinge en schriftelijke toelichting gegeven op het onderzoek.

Ik zal resterende vragen over het onderzoek naar vermogen beantwoorden.

De deelnemer zal van een eventuele voortijdige beëindiging van deelname aan dit onderzoek geen nadelige gevolgen ondervinden.

Naam onderzoeker: Dirk-Jan Bierenbroodspot

Datum: Plaats:.....

Handtekening onderzoeker:

Bijlage 8: Vragenlijst interview 1 en 2

<p>Interview 1</p> <p><i>Deel 1: Levensbeschouwelijke identiteit</i></p> <p>1. Hoe zou je jezelf omschrijven als het gaat om je levensbeschouwelijke identiteit?</p> <p>Als respondent de vraag niet goed begrijpt, wordt het volgende aan uitleg gegeven:</p> <p>Mensen kunnen zich op verschillende manieren omschrijven. Bijvoorbeeld als zinzoeker, atheïst of niet-gelovig.</p> <p>1a. Hoe uit zich dat in jouw leven?</p> <p>1b. Hoe heeft zich dat in de afgelopen week in jouw leven geuit?</p> <p>2. Je omschrijft je levensbeschouwelijke identiteit als _____. Wat is daar volgens jou de kern van?</p> <p>3. Levensbeschouwing heeft te maken met levensvragen. Wat zijn voor jouw belangrijke levensvragen?</p> <p>4. Tien jaar geleden was je lid van een kerkgemeenschap. Ben je nog steeds lid van een kerkgenootschap?</p> <p>4a. Indien ja: welke?</p> <p>4b. Indien nee: Wanneer heb je je uitgeschreven?</p> <p>4c. Wat betekent het voor je dat je wel/geen lid bent van een kerkgemeenschap?</p> <p>5. Hoe geef je vorm en inhoud aan je levensbeschouwelijke identiteit?</p> <p>6. Ga je tegenwoordig naar kerkdiensten?</p> <p>6a. Wat is je reden daarvoor?</p> <p>6b. Zijn er momenten in je leven geweest waarop kerk of kerkdiensten belangrijk zijn geweest?</p> <p>6c. Wanneer was dat?</p> <p>7. Zijn er rituelen in je leven die je belangrijk vindt?</p> <p>7a. Wat zijn die rituelen?</p> <p>7b. Wanneer voer je ze uit?</p> <p>7c. Met wie voer je ze uit?</p> <p>7d. Waarom voer je ze uit?</p> <p>8. Wie of wat is God volgens jou?</p> <p>8a. Wat betekent Kerst voor jou?</p> <p>8b. Wat betekent Pasen voor jou?</p> <p>9. Ik vermoed dat je gedoopt bent toen je baby was, klopt dat?</p> <p>9a. Wat zegt je dat nu?</p> <p>10. Wat zegt de term 'randkerkelijk' jou?</p> <p>10a. In welke mate is die term naar jouw idee op jezelf van toepassing?</p> <p>11. Welk beeld heb je van de kerk?</p> <p>11a. Hoe waardeer je dat beeld?</p>	<p>Deelvraag 1</p> <p>Deelvraag 1</p> <p>Deelvraag 1</p> <p>Deelvraag 2</p> <p>Deelvraag 1</p> <p>Deelvraag 2</p> <p>Deelvraag 1</p> <p>Deelvraag 1 en 2</p> <p>Deelvraag 2</p> <p>Deelvraag 2</p>
---	--

Deel 2: Religieuze identiteitsontwikkeling

Biografie

Laat respondent het verslag van 10 jaar geleden lezen. Informeer respondent over de setting en procedure van toen (zie hoofdstuk 5.2.1)

1. Wat is je eerste reactie als je dit leest?

2. Wat is er veranderd sindsdien?

2a. Hoe komt dat?

3. Wat is hetzelfde gebleven?

3a. Hoe komt dat?

4. Wanneer werd het belangrijk voor je om niet meer naar de kerk te gaan?

4a. waar had dat mee te maken?

5. Indien relevant: Wanneer werd het (weer) belangrijk voor je om naar de kerk te gaan?

5a. waar had dat mee te maken?

6. Wanneer werd het belangrijk voor je om jezelf als _____ (zie vraag 2 deel 1) te omschrijven?

6a. Waar had dat mee te maken?

6b. Hoe heeft zich dat daarna ontwikkeld?

7. Kun je een moment, een gebeurtenis of episode uit je leven beschrijven dat een bijzonder hoogtepunt voor je was? Wat gebeurde er, wanneer was dat? Wie waren er bij betrokken? Wat waren je gedachten en gevoelens? Heeft dit hoogtepunt te maken met je levensbeschouwelijke identiteit?

8. Kun je een moment, een gebeurtenis of episode uit je leven beschrijven dat een bijzonder dieptepunt voor je was? Wat gebeurde er, wanneer was dat? Wie waren er bij betrokken? Wat waren je gedachten en gevoelens? Heeft dit dieptepunt te maken met je levensbeschouwelijke identiteit?

9. Levensbeschouwing neemt stabiliteit, maar ook veranderingen met zich mee. Hoe zijn jouw levensbeschouwelijke overtuigingen veranderd in de loop van je leven? En in welk opzicht zijn ze stabiel gebleven?

Exploratie

10. Praat je met anderen over levensbeschouwelijke zaken?

10a. Waar spreek je dan zoal over?

10b. Met wie spreek je daar over?

10c. Wat betekent dat voor jou? Of wat is de waarde daarvan voor jou?

11. Is er een tijd geweest dat je vragen of twijfels had over het geloof?

11a. Waar stelde je vraagtekens bij?

11b. Wat was de reden?

11c. Hoe ging je daarmee om?

11d. Hoe oud was je toen?

11e. Hoe serieus waren deze vragen en twijfels voor je?

Deelvraag 3

Deelvraag 3

Deelvraag 3

Deelvraag 3

Deelvraag 3

Deelvraag 3

Deelvraag 3

Deelvraag 3

Deelvraag 1

Deelvraag 3

12. Heb je het gevoel dat je de vragen voor jezelf hebt opgelost of ben je daar nog steeds mee bezig?	Deelvraag 3
12a. Als je het hebt opgelost, wat heeft je geholpen om deze vragen op te lossen?	Deelvraag 3
12b. Hoe probeer je antwoorden te vinden op levensvragen?	
12c. Als je de vragen niet hebt opgelost, hoe ga je dat proberen te doen?	
13. Hoe kijken je ouders naar religieuze opvattingen?	Deelvraag 3
13a. Zijn er belangrijke verschillen tussen jou en je ouders?	
14. <i>Indien getrouwd of relatie aanwezig</i> Heeft je partner een levensovertuiging?	Deelvraag 3
14a. Hoe belangrijk is deze levensovertuiging voor je partner?	
14b. Hoe kijkt je partner naar jouw levensovertuiging?	
15. Denk je dat je levensovertuigingen stabiel zijn of denk je dat deze in de toekomst zullen veranderen?	Deelvraag 3
15a. <i>Indien verandering verwacht</i> Hoe zullen je levensovertuigingen veranderen?	
15b <i>Indien verandering verwacht</i> Wat zal dat laten veranderen?	
15c Hoe waarschijnlijk is het dat je levensovertuigingen zullen veranderen?	
<u>Laatste vragen</u>	
16. Uitgedrukt op een 10-puntschaal, hoe belangrijk is je levensovertuiging in je leven? (10 betekent extreem belangrijk en 1 betekent in het geheel niet belangrijk.)	Deelvraag 1
17. Uitgedrukt op een 10-puntschaal, hoe actief geef je vorm en inhoud aan je levensovertuiging in het dagelijks leven? (10 betekent extreem actief en 1 betekent in het geheel niet actief.)	Deelvraag 1

Interview 2

Deel 1: De rol van anderen in religieuze identiteitsontwikkeling

1. Als je terugkijkt op je ontwikkeling, wat, wie of welke gebeurtenis was het meest van invloed op je ontwikkeling?

Deelvraag 3

2. Wie was van invloed op je ontwikkeling? Dat kan zowel positief als negatief zijn.

Deelvraag 3

3. Wat beïnvloedde je ontwikkeling of welke gebeurtenis heeft je ontwikkeling beïnvloed?

Deelvraag 3

4. Wie heeft een rol gespeeld in je ontwikkeling naar de persoon die je nu bent als je kijkt naar je eigen levensovertuiging?

Deelvraag 3

5. Welke gebeurtenis heeft een rol gespeeld in je ontwikkeling naar de persoon die je nu bent als je kijkt naar je eigen levensovertuiging?

Deelvraag 3

6. Als je terugkijkt, wat wie of welke gebeurtenis was het meest van invloed op je ontwikkeling naar de persoon die je nu bent als je kijkt naar je eigen levensovertuiging?

Deelvraag 3

Elke vraag kan vervolgd worden met:

- In welke mate speelden zij een rol?
- Hoe werkt dat? Kun je een voorbeeld geven? Kun je je een situatie herinneren?
- Wat was het effect? Stimuleerde of beperkte het je ontwikkeling?
- Hoe oud was je toen deze persoon/deze gebeurtenis/dit.... een rol speelde?
- Hoe heb je dat destijds ervaren en hoe kijk je er nu op terug?

Aanvullende vervolgvragen met het oog op mensen die een rol speelden:

- Kun je meer vertellen over deze persoon (burgerlijke staat familie, relatie tot de respondent, achtergrond informatie, opleiding, baan, karakter.)
- Kun je je relatie tot deze persoon beschrijven?
- Wat is de levensovertuiging van deze persoon? Hoe belangrijk is deze overtuiging voor hem of haar?
- Hoe kijkt hij/zij aan tegen jouw levensbeschouwelijke opvattingen en gedrag?
- Zijn er belangrijke verschillen tussen zijn/haar gedrag en overtuigingen en die van jou? Heb jij andere keuzes gemaakt op sommige punten?
- Kun je uitleggen waarom deze persoon een rol in je ontwikkeling kon hebben? Waarom heb je zijn/haar mening geaccepteerd of overgenomen?

Aanvullende vervolgvragen met het oog op ouders:

- Hoe belangrijk is religie voor jouw ouders denk je?
- Zijn je ouders op dezelfde manier opgevoed als ze jou hebben opgevoed?
- Als je kinderen hebt, wat zou je anders dan je eigen ouders doen en wat hetzelfde?

<i>Deel 2: Rol in de maatschappij</i>	
<u>De respondent in relatie tot anderen</u>	
1. Welk beeld hebben anderen van jou (vrienden, collega's, studiegenoten, bekenden)?	Deelvraag 1
1a. Hoe merk je daar wat van?	
2. Hoe groot is de rol die je levensbeschouwelijke identiteit speelt als het gaat om het beeld dat anderen van je hebben?	Deelvraag 1
2a. Waarom?	
2b. Hoe merk je dat?	
3. Is het beeld dat anderen van je hebben belangrijk voor je?	Deelvraag 1
3a. Wat is het beeld waarvan je graag wilt dat zij het hebben?	
3b. Wat doe je eraan om ervoor te zorgen dat ze dat beeld van je hebben?	
4. Kun je een moment herinneren toen je je anders dan anderen voelde?	Deelvraag 1
4a. In relatie tot wie?	
4b. Waar was dat?	
4c. Hoe heb je dat ervaren?	
4d. Wat was het effect?	
5. Kun je iemand beschrijven die precies het tegenovergestelde van jou is?	Deelvraag 1
6. Heb je het gevoel dat je moet voldoen aan de verwachtingen van anderen?	Deelvraag 1 en 2
6a. Van wie?	
6b. Wanneer?	
<u>Maatschappij</u>	
7. Hoe zou jij de Nederlandse maatschappij karakteriseren?	Deelvraag 3
8. Wat is jouw rol in de maatschappij?	Deelvraag 1
8a. Is je levensbeschouwelijke identiteit daaraan gerelateerd?	
8b. Hoe?	
9. Wat zal je toekomstige rol in de maatschappij zijn?	Deelvraag 1
9a. Op welke manier zou je bij willen dragen aan de maatschappij?	
<u>Politiek</u>	
10. Welke belangrijke thema's zou de overheid zich op moeten richten?	Deelvraag 3
10a. Welke waarden zijn in dit verband belangrijk voor jou om je op te richten?	
10b. Kun je dit relateren aan je levensbeschouwelijke overtuigingen?	
11. Heb je politieke voorkeuren?	Deelvraag 1
11a. Op welke partij heb je de laatste keer gestemd?	
11b. Ben je lid van een politieke partij?	
12. Hebben of hadden je ouders politieke voorkeuren?	Deelvraag 3
12a. Hoe belangrijk zijn of waren politieke vragen voor je ouders?	
12b. In hoeverre zijn jouw ideeën en de manier waarop je betrokken bent bij de maatschappij hetzelfde als bij jouw ouders?	
12c. Hoe kijken jouw ouders naar jouw politieke ideeën?	

13. Is er een verband tussen jouw religieuze opvattingen en jouw politieke visie? 13a. Kun je dat uitleggen?	Deelvraag 1
14. Ben je politiek actief? 14a. <i>Indien ja</i> Hoe?	Deelvraag 1
Laatste vraag 15. Stel je was morgen de premier van Nederland. Wat zou je doen? Wat zou je veranderen?	Deelvraag 1